कृत्यरत्नाकरः

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS.

कृत्यरत्नाकरः ।

महासान्धिविग्रहिक-श्रीचण्डेश्वरठक्कुरविरचितः ।

KRTYARATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI.

BY

CAṆḌEŚVARA ṬHAKKURA.

EDITED BY

PAṆḌIT KAMALAKṚṢṆA SMṚTITĪRTHA.

Work Number
237

Issue Number
1465.
New Series.

CALCUTTA:
Printed by the Baptist Mission Press.
Published by the Asiatic Society of Bengal, 1, Park Street.
1924.

NOTICE.

BIBLIOTHECA INDICA

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

THE Bibliotheca Indica is a collection of works belonging to or treating of Oriental literatures and contains original text-editions, as well as translations into English, and also bibliographies and studies.

The publication was started in 1849, and consists of an Old and a New Series. The New Series was begun in 1860, and is still running.

As a rule the issues in the series consist of fascicles of 96 or 100 pages print, though occasionally numbers are issued of double, triple or larger bulk, and in a few cases even entire works have been published under a single issue number. Several different works are always simultaneously in progress. Each issue bears a consecutive issue number. The Old Series consists of 265 issues; in the New Series, till April, 1924, inclusive, 1464 issues have been published. These 1729 issues represent 238 different works; these works again represent the following literatures :—

Sanskrit, Prakrit.
Rājasthānī, Kāshmīrī, Hindī.
Tibetan.
Arabic, Persian.

Several works published are partly or wholly sold out, others are still incomplete and in progress. A few works, though incomplete, have been discontinued.

Various price lists and notices concerning the Bibliotheca Indica are available and may be had on application. Other lists are in preparation. Revised lists are published from time to time.

The standard sizes of the Bibliotheca Indica are three :—

Demy (or small) octavo.
Royal (or large) octavo.
Quarto.

The prices of the Bibliotheca Indica as revised in 1923 are based (with some exceptions) on the following scale per unit of 96 or 100 pages in a fascicle as the case may be :—

जलमयोर्गाः जलधेनूः। एकवचनान्तस्य पाठः पारिजातीय-कृत्यसमुच्चयादिपाठविसम्वादादुपेक्षितः।

यथाशक्त्या च विप्रेभ्यः श्रद्धापूतेन चेतसा।
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं रङ्गजां मृण्मयीञ्च ताम्॥
शतमानान्तु मणिकां जलपूर्णां सुशोभनाम्।
तस्यान्तु जलपूर्णायां सौवर्णं राजतञ्च वा॥
ताम्ररङ्गमयं पात्रं मृण्मयं वा सुशोभनम्।
सम्पूर्णं परमान्नेन दधि-सर्पिर्गुडैस्तथा॥
शर्करा-क्षीर-मधुभिस्तिल-चामीकराम्बुभिः।
सेवितं मन्त्रपूतञ्च दद्यादाच्छादनं शुभम्॥
जलधेनुं सवत्सान्तां[1] नवेन सदशेन च।
सपवित्रेण शुद्धेन वस्त्रेणाच्छाद्य यत्नतः॥
छत्रेण च सुशुद्धेन सर्व्वमाच्छाद्य शास्त्रवित्।
[2]वियच्चरहृताद्दोषाद्रच्चेङ्गौमाच्च वैद्युतात्॥
जितन्त इति मन्त्रेण हृषीकेशं स्मरन्निह।
ब्राह्मणेभ्यः परां श्रद्धामाश्रित्य सुसमाहितः॥
दद्यादुपानहौ तद्वत् पादुके तदनन्तरम्।
रजतं गां तथा भूमिं सुवर्णं रत्नमेव वा॥
हस्त्यश्वरथयानानि गृहाणि शयनानि च।
आसनान्यथ भाण्डानि वस्त्राण्याभरणानि च॥

---

१ A D सपत्रान्तां।
२ A वियच्चरकृतान् दोषाद्रच्चेद्गौमांश्च वैद्युतान्।

उद्दिश्य सर्व्वांश्च पितॄन् पैतृकान् मातृकांस्तथा।
भार्य्या-मित्र-गुरूणाञ्च ये केचित् पितरश्च तान्॥
गोत्र-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत्।
पितृभ्यश्चान्नमक्षय्यमिदमस्त्विति सञ्जपेत्॥
अथान्नदानाद्भगवान् प्रीतो भवति केशवः।
गुड़-क्षीर-घृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः॥
जलदानात्तु वरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा।
रजतेन प्रदत्तेन प्रीतः स्याच्च महेश्वरः॥
सुवर्ण्णेन तु दत्तेन वह्निर्नित्यं प्रसीदति॥
हस्त्यश्वरथयानैश्च मघवा आसनैस्तथा।
शयनैर्वेश्मभिर्धर्म्मश्छत्रेणार्कश्च तुष्यति॥
उपानद्भ्यां यमो गोभिः सौरभेयः कपर्द्दिनः।
पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिश्च तुष्यति॥
अलङ्कारैस्तथा माल्यैर्जगन्माता च पार्व्वती।
दानं होमो जपः पूजा तथा ब्राह्मणतर्पणम्॥
नदीनां सङ्गमे स्नानं तथा विप्रेषु दक्षिणा।
सहस्रगुणितं तच्च सर्व्वमक्षयमुच्यते॥
यः प्रीणाति हृषीकेशं तत्र श्रद्धासमन्वितः।
स सर्व्वलोकान् जयति याति विष्णोः पदञ्च तत्॥
तारयेच्च पितॄन् सर्व्वान् दशपूर्व्वान् दशावरान्।
तस्मिन् काले तु सम्प्राप्ते वितस्तां सिन्धुसङ्गताम्॥
सुशीतलेन पुण्येन जलेनालोड्य मृत्तिकाम्।

सुगौरीं लक्षणोपेतां सङ्गमस्नानपुण्यदाम्।
तामालभेत यत्नेन स्नानकाले सदैव हि॥

मणिका मणिरिति प्रसिद्धो जलाधारविशेषः।

मणिका-पात्रयोः शक्त्यपेक्षया सौवर्णत्वादिविकल्पः।

जितन्ते इति मन्त्रेण—

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष जितन्ते विश्वभावन!।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्व्वज!॥

इत्यनेन हृषीकेशं स्मरन्—

गोत्र-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत्।

इत्यनेन श्राद्धान् पित्रादीनां लभते, कपर्द्दिनः सौरभेयः शिववृषः। होम इत्यग्निमानुवादबलेन होमः पूर्व्वमनुपन्यस्तोऽपि अस्यानन्तफलदः। शतमानां शतसम्मितां शतसंख्यामित्यर्थः। दद्याज्जलमयीश्च गा इति वचनात्।

लिङ्गपुराणे—

अतः परन्तु संवेद्यं गङ्गावरणसङ्गमम्।
श्रवणाद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत्।
तदा तस्मिन् नरः स्नात्वा सन्निहित्याफलं लभेत्॥
श्राद्धं करोति यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि!।
तारयित्वा पितॄन् सर्व्वान् विष्णुलोकं स गच्छति॥

सन्निहित्या नदीविशेषः। तस्मिन् गङ्गा-वरणानद्योः सङ्गमे।

विष्णुधर्म्मोत्तरे— द्वादशीमुपक्रम्य—

गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ॥
नक्षत्रयुक्तास्वेतासु तथा दानमुपोषितम्।
सर्व्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ॥

इत्यन्तेऽभिधानाच्च गोदानादिकमनन्तफलमित्यर्थः।

ब्रह्मपुराणे—

इन्द्रो भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु सर्व्वदा।
निर्मुक्तः सर्व्वशस्यानि व्रीहींश्चैव फलानि च ॥
ओषधीर्वज्रहस्तश्च ताड़येत् पातयत्यपि।
तद्भयात्तानि सर्व्वाणि वर्द्धयन्त्यखिलं जगत् ॥
तस्मात् स तत्र सम्पूज्यः सभार्य्यश्च दिने दिने।
सगणः सायुधश्चैव सानुयात्रः सवाहनः ॥
पटभित्तिकृतो देवो राज्ञा पूज्यो विशेषतः।
भक्ष्यैरन्नैः फलैर्मूलैर्नवैर्वस्त्रैः सुधूपनैः।
तमुद्दिश्यार्च्चयेद्विप्रान् तथा रङ्गोपजीविनः ॥

शुक्लपक्षे दिने दिनइत्यन्वयस्थितौ शुक्लपक्षं व्याप्य प्रत्यहं पूजा।

शिष्टास्तु—

इन्द्रोत्थानदिनादारभ्य विसर्ज्जनं यावदिक्षुदण्डादिनिर्म्मितं शचीजयन्तसहितमिन्द्रमर्च्चयन्ति श्रवणाद्यपादे शक्रोत्थापनं भरण्यां विसर्ज्जनमिति वदन्ति।

फलमिहानुवादिकं ओषधीपाकादि, शक्रमुद्दिश्य चार्च्चयेत् सम्मानयेत्।

ज्योतिःशास्त्रे—

द्वादश्यां भाद्रमासस्य सिते पक्षे विशेषतः।
शक्रमुत्थापयेद्राजा शक्र-श्रवण-वासवैः॥
विश्वे समुत्थितोऽश्विन्यां श्रवणे यमदैवते।
वासवे कृत्तिकायान्तु निशि शक्रन्तु वासयेत्॥
द्वादशीन्तु परित्यज्य तिथावन्यत्र कुत्रचित्।
शक्र उत्थापितो हन्ति राज-विप्र-कृषीवलान्॥
सौरि-भूमिजयोर्वारे सूतके मृतके तथा।
भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रवासयेत्॥

पूजामन्त्रः—

एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसाध्यै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते॥

ऐरावतसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः।
शतयज्ञाधिपो देवस्तस्मै इन्द्राय ते नमः॥
वज्रहस्तः सुरारिघ्नो बहुनेत्रः पुरन्दरः।
रक्षार्थं सर्व्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम्॥

इति इन्द्रोत्थानद्वादशी।

अथ शिष्टाचारपरिगृहीतानन्तव्रतम् ।

सम्पूजिते महेन्द्रे तु ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ॥

अनन्तं दर्भमयं कृत्वा वारिधान्यां स्थापयेत् ।

पूजाद्योतकमन्त्रस्तु—

अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपे विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

अनन्तकथामप्यत्र शृण्वन्ति ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

कथमर्घप्रदानन्तु कर्त्तव्यं तस्य वै प्रभो ।
विधानं यदगस्त्यस्य पूजने तद्वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

प्रत्यूषसमये विद्वान् कुर्यात्तस्योदये निशि ।
स्नानं शुक्लतिलैस्तद्वत् शुक्लमाल्याम्बरो गृही ॥
स्थापयेदव्रणं कुम्भं माल्यवस्त्रविभूषितम् ।
पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपात्रेण संयुतम् ॥
नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् ।
चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय
धान्यानि सप्ताम्बरसंयुतानि ॥

स कांस्यपात्राद्यतशुक्तियुक्तं
मन्त्रेण दद्याद्द्विजपुङ्गवाय।
उत्क्षिप्य लम्बोदरदीर्घबाहु-
मनन्यचेता यमदिङ्मुखस्थः[1]॥
श्वेतां च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति
रौप्यैः खुरैर्हेममुखीं सवत्साम्।
धेनुं नरः क्षीरवतीं प्रणम्य
सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय॥

धेनुं हेममुखीं सुवर्णशृङ्गीमन्यत्र दर्शनात्।

आसप्तरात्रादुदयेऽर्घमस्य
दातव्यमेतत्सफलं[2] नरेण।
यावत्समाः सप्त दशाथवा स्यु-
रथोर्द्ध्वमप्येव वदन्ति केचित्॥

काशपुष्पप्रतीकाश! अग्निमारुतसम्भव!।
मित्रावरुणयोः पुत्र! कुम्भयोने! नमोऽस्तु ते॥
प्रत्यब्दञ्च फलत्यागमेवं कुर्वन्न सीदति।
होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्ज्जयेन्मानवः फलम्॥

अत्रागस्त्यार्घदानमन्त्रः—

काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव।

इत्यादिरेव बोद्धव्यो मन्त्रान्तरानुपदेशात्। गन्धादिकञ्च ॐ अगस्त्याय नम इत्यनेन दातव्यम्। सामान्यप्राप्तत्वात् विशेषानुप-

१ B—दिङ्मुखः सन्। २ मूले—सकलं।

देशाच्च । अर्घदानन्तु सतोयशङ्खेन सितपुष्पाचतैः कार्य्यं नरसिंह-पुराणे— अगस्त्यार्घ एव तथाकथनात् । सफलमिति पाठे तु तत्रैव फलान्वयः ।

भक्त[1]विल्वाचतैः पुष्पैर्दधिदूर्व्वाकुशैस्तिलैः ।
सामान्यः सर्व्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्त्तितः ॥

इति देवीपुराणवाक्यादेभिर्द्रव्यैरर्घदानं तस्य संवत्सरमण्डल-वलिहरण एव तद्देवानामेव कथितत्वात् ।

अत्र—

बीजपूरं नारिकेलं रम्भां जातीफलं तथा ।
खर्ज्जूर-चूत-दाड़िम्यः फलान्येतानि वर्ज्जयेत् ॥

इति शिष्टवाक्यात् प्रतिवर्षं क्रमेण फलत्याग इति ।

अनेन विधिना यस्तु पुमानर्घं निवेदयेत् ।
इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥

पञ्चरत्न-सप्तधान्यानि परिभाषायामनुसन्धेयानि यमदिङ्मुखस्य इति सर्व्वत्र कर्म्मणि कुम्भस्थापनादौ प्रयोगाङ्गकर्त्तृधर्म्मत्वात् ।

सप्तैव लोकानाप्नोति सप्तार्घ्यान् यः प्रयच्छति ।
यावदायुश्च यः कुर्य्यात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति पठति शृणोति वा य एतत्
[2]वसुयुगलप्रभवस्य सम्प्रदानम् ।
सकृदपि च ददाति सोऽपि विष्णो-
र्भवनगतः परिपूज्यते नरौघैः ॥

---

१ D रक्त— गन्ध— । २ B युगलमुनिप्रभवार्घ— ।

अत्र चैवं क्रमः— प्रथमं यथोक्तस्नानं यथोक्तकुम्भस्थापनं यथोक्तसौवर्णपुरुषस्थापनञ्च ततोऽगस्त्यपूजाऽर्घदानञ्च महाव्याहृतिभिराज्यहोमः स्वयमाचार्य्यद्वारा वा, ततः फलत्यागः सौवर्णपुरुषदानं सम्पत्तौ धेनुदानञ्च आमप्रराचादेवमयमर्थः।

यस्मिन्नंशकेऽगस्त्योदयः तस्मात् परभूतो यः सप्तमोंऽशस्ततः प्रागर्घ्यो दातव्य इति।

अगस्त्योदयास्तमयौ च प्रति ब्रह्मपुराणम्—

अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः।
वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यपादविमर्द्दनः॥
कन्यांशेभ्यः पश्चिमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य संख्यया।
अंशान् द्वाविंशतिं यावत् भुंक्ते सूर्य्यस्तु राशिषु॥

द्वासप्ततिमिति कल्पतरौ पाठः।

उदेति तावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तोयभुक्।
कन्यांशेभ्यः पञ्चमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य पूर्व्ववत्॥
षड्विंशतन्तु यावच्च भुंक्ते भानुर्यथाक्रमम्।
तावच्छ्रान्तस्तु पाताले प्रयात्यस्तमुपैति च॥

तथा तत्रैव

कृतोपवासः सम्पश्येदगस्त्यमुदितं मुनिम्।
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं सर्व्वकामप्रवर्द्धनम्॥
[1]अर्च्चितः स च भगवान् श्रद्धाभक्तिसमन्वितैः।
पूर्णकुम्भैः सकुष्माण्डैर्यवैर्धान्यैर्घृतेन च॥

---

१ D अर्च्चितव्यश्च भगवान्।

जातीपद्मोत्पलैः शुभ्रैश्चन्दनेन सितेन च ।
गन्धैर्धूपैस्तथा वस्त्रै रत्नैः सागरसम्भवैः ।
उपानच्छत्रदण्डैश्च पादुकाञ्जनवल्कलैः ॥
भूरिणा परमान्नेन फलैः पुष्पैश्च शोभनैः ।
अन्यप्रकारैर्भक्ष्यैश्च होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
आशास्य च शुभं काममुद्दिश्य च मनोगतम् ।
यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन् मनसेप्सितम् ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन ततस्त्वां पूजयाम्यहम् ॥
इत्युक्त्वा पूजयेत् पश्चाद्दैवज्ञांश्च गुरूंस्तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

नरसिंहपुराणे—

यदागस्त्योदये प्राप्ते? तदा सप्तसु रात्रिषु ।
अगस्त्याय ददात्यर्घं नत्वा पुण्यविवृद्धये ॥
शङ्खे तोयं विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् श्वेतपुष्पसमन्वितम् ॥
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥

अनेनार्घं दत्वा पठेत् ।

[1]आतापी भक्षितो येन वातापी च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥

---

१ मूले आतापिः—वातापिश्च— ।

एवन्तु यो दद्यात्यर्घमगस्त्याय महामुने।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वां तरति दुर्गतिम्॥

कन्यांशकप्राचीनषड़ष्टकादिभूतांशकादारभ्य द्वाविंशतिमंशकान् यावदगस्त्योदयस्तत्र प्रथमोदयदिनादारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरैक-दिवसेऽगस्त्यार्घ आचारात्। एवञ्चोदयप्रतिपादकब्रह्मपुराणस्याप्यय-मेवार्थः। अतः—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सत्रिभागैस्त्रिभिर्दिनैः।

इत्यादिवाक्यं ज्योतिःशास्त्रीयमनादेयं धर्म्मशास्त्रस्य ततो बलवत्वात् ब्रह्मपुराणार्थपरत्वेनैवानेतव्यं यथायथं कल्पत्रयञ्चैतत् फलान्यपि भिन्नान्येव।

एवञ्च—

कन्यामनागते सूर्य्ये अर्घो वै सप्तमाद्दिनात्।
कन्यायां समनुप्राप्ते सूर्य्येऽर्घः सन्निवर्त्तते॥

इति स्वागमद्वयं स्वरसमेव मन्त्रान्तरञ्च वैदिकं धर्म्मशास्त्र-[1]निबन्धव्यासेन पौराणिकं मन्त्रमत्र लिखता[2] सामान्याधिका-रिकमर्घं कथयताऽनादृतमिति सर्व्ववर्णसाधारण एव पौराणिक-मन्त्रोऽत्र इति।

कामधेनौ तु नरसिंहपुराणलिखनं मूले तद्दर्शनेनैवादृतम्।

विष्णुः—

प्रौष्ठपद्यां तद्युक्तायां गोदानेन सर्व्वपापविनिर्मुक्तो भवति।

---

१ D निवन्ध। २ A लिखितम्।

तद्युक्तायां पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोरन्यतरनक्षत्रयुक्तायाम् दानसागरपारिजातावप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पूर्व्वभाद्रपदायोगे पौर्णमास्यां पितामहः ।
शक्राग्नि-यम-जालस्भो-वायु-वित्तेश-शङ्करान् ॥
लोकपालांस्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्याभ्यषेचयेत् ।
पृथिव्या धारणार्थाय तथानन्तञ्च भोगिनम् ॥

जातू राक्षसः ।

तस्मात्तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
कर्णिकायां लिखेत्तत्र सानन्तं कमलोद्भवम् ॥
प्राच्यादिषु च पत्रेषु वासवाद्यांश्च सायुधान् ।
ग्रहान् नागान् क्रमेणैव यथारूपान् समालिखेत् ॥
ततः क्रमेण तेनैव स्थापयेत् कलसान् शुभान् ।
पश्चात् सम्पूजनीयास्ते भक्त्या ब्रह्मादयः सुराः ॥
अर्घ्यपाद्यादिभिः सम्यक् धूपमाल्यानुलेपनैः ।
वस्त्रैः सर्व्वफलैर्भक्ष्यैर्होमै ब्राह्मणतर्पणैः ॥
मनोज्ञैः सगुडैः चौरैः सर्व्वशस्यसमुद्भवैः ।
नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैः सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
विप्रेभ्यश्चाथ बन्धुभ्यो धाना देयाश्च शास्त्रवत् ।
रात्रौ धानाः स्वयं भक्ष्याः संयमस्थैर्विवेकिभिः ॥

धाना भृष्टयवा बङ्कुरिति[१] प्रसिद्धाः ।

---

१ D बत्तुः ।

दुर्गाधिकारे देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यां प्रकर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि।
महोत्सवविधानेन सौत्रामणिफलं लभेत्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

गोदानञ्च प्रौष्ठपदे पौर्णमास्यां महाफलम्।

महाफलमित्यस्यान्यत्रोक्तदानफलातिरिक्तफलदायकमित्यर्थः।

मत्स्यपुराणे—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते।
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्।
पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम्॥

महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धिविग्रहिक-ठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे भाद्रतरङ्गः॥

अथाश्विनकृत्यम्।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—

श्रीमानाश्वयुजे मासि यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
[1]घृताशनञ्च भुञ्जानो जितक्रोधो जितेन्द्रियः॥
दद्याद्गां पद्मवर्णाभां भानोरमिततेजसः।
दिव्याभरणसम्पन्नां तरुणीञ्च पयस्विनीम्॥

---

१ B मिताशनम्।

पुच्छमौक्तिकसङ्काशैरिन्द्रनीलोपशोभितैः
जीवञ्जीवकसंयुक्तैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः॥
गच्छेद्भानुसल्लोकत्वं तेजसा रविसन्निभः।
कान्त्या विधुसमो राजन् प्रभयाऽण्डजसन्निभः॥

अत्र सप्तमीद्वयव्यतिरिक्तयावदाश्विनदिवसे नक्तभोजनं सत्य-वादित्वं गोधूमगोरसस्नानं पक्षयोः सप्तम्युपवासः त्रिसन्ध्यं शाण्डि-लेयसहितभान्वर्च्चनमधःशयनं सर्व्वभोगवर्ज्जनञ्च पूर्व्ववत् लगति। घृतप्रधानमशनं घृताशनं दद्याद्गां मासान्ते, अण्डज आदित्यः।

तत्रैव—

राजन्नाश्वयुजे मासि यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
गुड़ौदनन्तु भुञ्जानो जितात्मा संयतेन्द्रियः॥
उपवासपरो भूत्वा नवम्यां पक्षयोर्द्वयोः।
माहेश्वरीं पूजयेत कृत्वा रुक्ममयीं शुभाम्॥
वृषभञ्च तथा वीर श्वेतपुष्पोपलेपनैः।
धूपेन च महाङ्गेन खण्डखाद्यादिभोजनैः॥
अजानां महिषाणाञ्च मृगाणाञ्च तथा बधात्।
प्रीणयेद्विधिवद्देवीं मांसशोणिततर्प्पणैः॥
कुमारीर्भोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणान् योषितस्तथा।
भक्ष्यभोज्यैरनेकैश्च मांसैर्बहुविधैर्नृप॥
पूजयित्वा तु तां दुर्गां विल्वपत्रैः सद्रोणजैः।
विल्वपत्राशनात् पूतस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः॥
एवं सम्पूजयित्वा तु भक्त्या माहेश्वरीं नृप।

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥
द्विजाङ्कप्रभया तुल्यः कान्त्या पुष्पायुधस्य च।
पुष्पकं यानमारूढो मोदते शाश्वतीः समाः ॥

महाङ्गो धूपः परिभाषायामुक्तः, द्विजाङ्कश्चन्द्रमाः।

आश्विनप्रकरणे ब्रह्मपुराणे—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्कं ज्ञात्वा सुशोभनम्।
सुतिथौ च सुनक्षत्रे सुमुहूर्त्ते सुशोभने ॥
गच्छेत् क्षेत्रे[1] विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः।
तत्र वह्निं च प्रज्वाल्य धान्यैः संस्तीर्य्य शास्त्रवत् ॥

शास्त्रवदिति स्वगृह्योक्तविधिना।

कृत्वा होमं ततःपश्चान्नयेद्धान्यञ्च भूषितम्।
पुष्पैर्वस्त्रैः फलैर्मूलैर्हस्त्यश्वरथसंस्थितम् ॥
तेन देवान् पितॄन् बन्धूंस्तर्पयित्वा यथाक्रमम्।
विभज्याश्च यथाशक्त्या देवज्ञाः शस्यरक्षिणः ॥
नववस्त्रावृतः स्रग्वी अनुलिप्तः स्वलङ्कृतः।
स्थितः पूर्व्वमुखस्तुष्टो ब्रह्मघोषपुरःसरः ॥
शृण्वन् वाद्यरवं तुष्टो मङ्गलालभनान्वितः[2]।
प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥
कृताहारश्च कुरुते गीतवाद्यैर्महोत्सवम्।
क्षीरोदसागरात् पूर्व्वं मथ्यमानात् पुरातनात् ॥
श्यामा देवी समुत्पन्ना सर्व्वलक्षणसंयुता।

---

१ A B क्षेत्रं विधानेन नृत्य —। २ D— आलभनादनु।

नारायणाज्ञया सा च सुकुमारा यशस्विनी ॥
सतीदेहसमुद्भूता लता परमशोभना।
तां दृष्ट्वा चकितास्तत्र ततः सर्व्वे सुरासुराः।
मनोज्ञा सुमुखी [1]कैषा हन्त द्रक्ष्यामहे वयम् ॥
एवमुक्त्वा वचस्तास्तु ददृशुः सर्व्व एव ते।
चक्रुर्नाम च तस्यास्ते द्राक्षेति भुवि विश्रुतम् ॥
अतोऽर्थं सा सुपक्वा च पूजितव्या प्रयत्नतः।
पुष्पधूपान्नभक्ष्याद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ॥
द्वौ बालौ च तथा वृद्धौ सम्पूज्यौ तदनन्तरम्।
धर्म्मार्थकाममोक्षांस्तु समुद्दिश्य कुटीरके ॥
स्त्रीसहायेन कृष्णेन (?) भृत्य-मित्रसुतैः सह।
अनुलिप्तेन विधिवत् स्रग्विना च सुवाससा ॥
निवेदिता गुरुभ्यस्तु स्वयं भक्त्या न चान्यथा।
उत्सवश्चापि कर्त्तव्यो गीतनृत्यसमाकुलः ॥

इति नवान्नद्राक्षाभक्षणविधिः।

देवीपुराणे—

एकाहमपि ये भक्त्या कन्यासंस्थे दिवाकरे।
पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपान् सम्बोधयन्ति च ॥

शिवाचक्रं दुर्गासमूहः, सम्बोधनमुद्दीपनम्, एतदेवात्र प्रधानम्।

ते लभन्ते शुभान् लोकानायुरारोग्यसम्पदः।

---

[1] D केषाम्।

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते पूजयित्वा तु मातरम् ॥
ये ददन्ति घृतैर्दीपानुत्करं पललान्वितम्।
न तेषां दुरितं किञ्चिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥

उत्करं भक्तं, पललं मांसम्।

रुद्रो ब्रह्मा तथा ईशः स्कन्दो विष्णुर्यमो हरिः।
परे च विघ्नसहिताः स्त्रीरूपाः सप्त संस्थिताः ॥

परे सूर्य्यादयः, विघ्नो विनायकः।

मातॄणां पूजनाद्विप्र! सर्व्वे देवाश्च पूजिताः।
निष्कलं सकलं वाथ एकं पञ्चकमेव वा ॥
पूजयेत्तच्च कन्यास्थे क्षणं पूजां न लङ्घयेत्।

निष्कलं चन्द्रकलाशून्यतिथिरमावस्या, सकलम् पूर्णिमा कन्यास्थे सूर्य्ये क्षणं पूजां न लङ्घयेदित्यस्य क्षणमपि पूजां कुर्य्यादित्यर्थः।

तथा—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत्।
आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम् ॥

मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम्।

एकं वा यदि वा देवीं देवं वा वल्लकीकरम्।

वल्लकी वीणा देवं महादेवम्।

गजाननयुतं पूज्य सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
ब्रह्माणीं वैष्णवीं वापि कौमारीं शक्रवन्दिताम्।
पूजयेद्यः स आप्नोति ईप्सितं फलमुत्तमम् ॥
वृषारूढ़ां महादेवीं त्रिनेत्रां शूलधारिणीम्।

पूजयेद्यः स आप्नोति यद्यन्मनसि संस्थितम् ॥

तथा प्रसङ्गात्—

चन्दनागुरुकर्पूरनखं धूपे वरं स्मृतम् ।

नखं सुगन्धिद्रव्यविशेषः— नखीति व्याख्यातम् ।

मधुकर्पूरकाश्मीर रोचना च चतुष्टयम् ।

एतेन लेपयेद्देवीं सर्व्वकामानवाप्नुयात् ॥

जातीकक्कोलपत्रैला कुष्ठ-कुङ्कुमपत्रिकाः ।

जातीफललताः ख्याताः स्नानगन्धाः सदा वराः ॥

नागकेशर कर्पूरं मुरा मांसी सवालिका ।

मुरा मोट्ड[1]व इति प्रसिद्धा बालिका वार इति प्रसिद्धा ।

उद्वर्त्तने समाख्याता मातॄणां सर्व्वतः प्रियाः ॥

मणिमौक्तिकमालाश्च वितानञ्च दुकूलजम् ।

घण्टादि सर्व्वदा दत्वा हेमपुष्पफलं लभेत् ॥

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्य्युषित-निश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेच्छिवाम् ।

पुष्पजातिविशेषेण भवेत्पुण्यं विशेषतः ॥

तपःशीलगुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ।

दश सुवर्णानि दत्वा च यत् फलं कुसुमेषु तत् ॥

मातॄणाञ्च सकृद्दत्वा लभते नृपसत्तम ।

तस्मात् पुष्पाणि वक्ष्यामि पत्राणि सुरभीणि च ॥

---

१ D मोटतर ।

केतकी चातिमुक्तञ्च बन्धूक बकुलान्यपि।
कदम्बः कर्णिकारस्तु सिन्धुवारः समृद्धये॥
पुन्नागचम्पकैश्चैव यूथिका बक-मल्लिका।
तगरार्ज्जुनमल्ली च वृहती शतपत्त्रिका॥
सुरसा शर्व्वरी भद्रा सुरभी नवमल्लिका[१]।
दमनो मरूपत्रञ्च शतधा पुण्यवृद्धये॥
कदम्बैरर्च्चयेद्रात्रौ मल्लिका उभयोः शुभा।
दिवाशेषाणि पुष्पाणि यथालाभेन पूजयेत्॥
केशकीटापविद्धानि शीर्णपर्य्युषितानि च।
स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च॥
मुकुलैर्नार्च्चयेद्देवीमपक्वं न निवेदयेत्।
फलं क्वथितविद्धञ्च कालापक्वमपि त्यजेत्॥

विष्णुः—आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति।

अत्रैव यमः—

घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्द्विजातये।
प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते॥

आश्विनानुवृत्तौ विष्णुः—

तस्मिन्नेव मासि गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा आरोग्यभाग्भवति।

स्कन्दपुराणे—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति।

---

१ A D कणमल्लिका।

वाणिज्यं लभते तस्य कृषिः पशुगणास्तथा ॥

महाभारते—

तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्।

मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः।

भविष्ये—

कृत्वा चाश्वयुजे मासि विपुलं धान्यपर्व्वतम्।

सुवर्णवस्त्रगन्धाढ्यं सूर्य्यस्याग्रे निवेदयेत् ॥

सुविचित्रैर्महायानैर्वरभोगसमन्वितैः।

वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते ॥

अस्मिन् लोके पुनःप्राप्य राजानं विन्दते पतिम् ॥

अत्र चैकभक्तादि कार्त्तिकवद्बोद्धव्यम्।

वामनपुराणे—

तिलांस्तुरङ्गवृषभं दधिताम्रायसादिकम्।

प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ॥

आदिपदेन विद्यमानाभीष्टकश्चिद्द्रव्यपरिग्रहः।

देवीपुराणे—

घृताभिषेकं यः कुर्य्यादहोरात्रं नराधिप!।

सूक्ष्माधारेण भाण्डेन भवगत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

आश्विने घृतदानेन रूपवानभिजायते।

ग्रहणमुपक्रम्य देवीपुराणे—

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा स्नानदानादिकर्म्मणि।

नन्दिपुराणे—

अथवाश्वयुजं मासं वर्ज्जयेन्मांसभक्षणम्।

मासषट्ककृतं पुण्यं लभेताश्वयुजे नरः॥

मासषट्कावच्छिन्नमांसवर्ज्जनजन्यपुण्यं लभते इत्यर्थः।

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाश्वयुक्तृतीयायां पूर्व्वन्तु वरुणो ह्यभूत्।

तस्मात् स तत्र सम्पूज्यो यथाविभवविस्तरैः॥

[1]स यज्ञः शङ्खपद्मौ तु निधी लेभे धनेश्वरः।

चतुर्थ्यां तेन तत्रासौ सम्पूज्यो ब्राह्मणानुगः।

पञ्चम्यां वसुधा देवी पातालादुद्धृता पुरा॥

वराहेणाथ सा तत्र पूज्या दिङ्नागसंयुता।

षष्ठ्यां कुमाराः सम्भूताः पौराणाः केचिदेव हि।

तानुद्दिश्य कुमारास्तु पुत्राः पूज्याः स्वलङ्कृताः॥

सप्तम्यामभिमानस्तु स्ववीर्य्याज्जितवान् जगत्।

तमुद्दिश्यात्मनः पूजा कार्य्या स्त्रीबालकेषु च॥

अशोका योगिनी सिद्धा कृष्णाष्टम्यां पुरा यदा।

तदा सा तत्र सम्पूज्या योगनिद्रा तु वैष्णवी॥

विशेषेण कृतस्नानैः सुवस्त्रैश्च स्वलङ्कृतैः।

सिन्दूरकर्द्दमालेपैः नृत्यवाद्यपुरःसरैः॥

---

१ A B स यक्षेशः।

शक्त्या शय्यासने तस्मै निवेद्य सोत्तरच्छदे ।
पुष्पान्नवस्त्रधूपन्तु क्रीड़ितव्यञ्च सर्व्वदा ॥
गुड़ाज्यमरीचोपेतं यवान्नं भक्षयेत्ततः ॥

ब्राह्मणानुगो ब्राह्मणानुयायी, दिङ्नागा दिशां नागा ऐरावतादयः, सिन्दूरकर्द्दमालेपैर्जलालोड़ितसिन्दूरलेपैः । सोत्तरच्छदे सोपरिवसने पुष्पान्न-वस्त्र-धूपन्तु निवेद्यमिति वचनपरिणामेनान्वयः ।

भविष्यपुराणे— विष्णुरुवाच—

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी च या ।
सा च पुण्या पापहरा शिवस्यानन्दवर्द्धिनी ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्व्वं प्रीतिकरं स्याद्दै प्रीते तस्मिन् त्रिलोचने ॥

अष्टकाश्राद्धमप्यत्र ।

देवीपुराणे— शक्र उवाच ।

येनोपायेन सर्व्वेषां देवी सर्व्वफलप्रदा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि नवम्यामाश्रितं फलम् ॥

ब्रह्मोवाच—

आश्विने वाऽथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।
कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं हरे ! ॥

कृष्णपक्षतः शुक्लपक्षमवधिं यावत्, हरे इन्द्र । एतच्चोक्तसामान्यतम(?)मासेषु वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टमीमारभ्य शुक्लाष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् ।

आश्विनीमष्टमीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत्।
मङ्गलारूपिणीं देवीमथवा रुरुघातिनीम्॥
पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाल्यनिवेदनैः।
कन्यका भोजयेद्भक्त्या देवीभक्तांश्च मानवान्॥
नक्तेन नवमी कार्य्या अयाची दशमीं क्षिपेत्।
एकादशीमुपवसेत् पुनरेष विधिर्भवेत्॥

पुनरेष विधिरिति यथा कृष्णाष्टम्यादिदिनचतुष्टयमेकभक्तनक्तायाचितोपवासैरेवमपरमपि दिनचतुष्कत्रयं नेतव्यमित्यर्थः। तेन चतुष्कचतुष्केण व्रतमिदं सम्पद्यत इति।

यावच्छुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः।

विधानत इत्यनेनान्यत्रोक्तोपवासगुणानुवादः।

दानं होमो जपः पूजा कन्याभोज्यन्तु प्रत्यहम्॥
कर्त्तव्यं जितरोषेण देव्या भक्तिरतेन च।
नवधा पशुघातन्तु महिषादि अजाविकम्॥
कर्त्तव्यं भूतवेताले नचैवात्मचिकीर्षया।
कन्या अलङ्कृतास्तद्वद्द्विजा देवीपरायणाः॥

नवधा नवप्रकारेण भूतवेताले भूतवेतालार्थं नचैवात्मचिकीर्षया नात्मोपभोगचिकीर्षया अलङ्कृताः कर्त्तव्या इत्यन्वयः। द्विजा इत्यत्रापि तथैवान्वयः।

नटनर्त्तन प्रेक्षणकं रथयात्रा प्रजागरम्।
दानं देयं सदा भक्त्या सर्व्वेषामपि शक्तितः॥
महाभैरवरूपेण ग्रन्थिमालाधराश्च ये।

पूजनीया विशेषेण वस्त्रशोभा पुरादिषु ॥
कर्त्तव्या सिद्धिकामार्थप्रापणाय सुरोत्तम ।
अनेन विधिना शक्र यथेष्टं लभते फलम् ॥
मङ्गला भैरवी दुर्गा वाराही चिदशेश्वरी ।
उमा हैमवती कन्या कपाली कैटभेश्वरी ॥
काली ब्राह्मी महेशी च कौमारी मधुसूदनी ।
वाराही वासवी शर्व्वा नामान्येतानि वै जपेत् ॥
पूजयेद्भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा ।
वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूत्रकाः ॥
दातव्यास्त्वात्मनः शक्त्या देव्या भक्तैः सुखार्थिभिः ।
अथवा नवरात्रन्तु सप्तपञ्चत्रिकेऽपि वा ॥
अथवेति विकल्पः पूजयेदित्यादिना सम्पद्यते ।

तेन—

प्रत्यहं भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा ।
वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूत्रका दातव्याः ।

अथवा नव-पञ्च-सप्त-त्रिदिवसेषु शक्त्यपेक्षया—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
क्षपयेत् स पुमान् शक्र यावच्छुक्ला तु अष्टमी ॥
पूजयेन्मङ्गलां तत्र मण्डले विधिवत् सदा ॥

मङ्गलां हरघातिनीं चेत्यपि द्रष्टव्यं तथैव प्रक्रमात् ।

सर्व्वसम्भारसम्पन्ने सर्व्वविधिविधायके ।
सर्व्वकामप्रदे शक्र सर्व्वकामानवाप्नुयात् ॥

अर्थकामस्यार्थदन्तु राज्यकामस्य राज्यदम्।
आरोग्यपुत्रदं वत्स महापातकनाशनम्॥
सर्व्ववर्णैश्च कर्त्तव्यं पुं-स्त्री-बाल-नपुंसकैः।
नाधयो व्याधयस्तस्य न च शत्रुभयं भवेत्॥
सङ्गरेष्वजितो नित्यं महानेकोऽपि जायते।
श्रवणात् सर्व्वकार्य्याणि सिध्यन्ति नात्र संशयः॥

एतच्च व्रतं नवमीमाश्रितं फलमिति प्रश्ने दर्शनात् भूपाल-कृत्यसमुच्चये नवमीव्रतमित्युपसंहृतम्।

अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामिति व्रतोपक्रमे दर्शनादष्टमीव्रतमिति कल्पतरावुपसंहृतम्। देवीपुराणे तु अष्टमीनवमीव्रतमित्युक्तम्।

वस्तुतस्तु—

अष्टम्यादिशुक्लाष्टमी पर्य्यन्तेन यावान् दिनप्रचयस्तावद्दिनसमाप्यं त्रुटीपक्षे नवमीमपि यावत् कृतिः, [1]अष्टमीपक्षे विधिसंकोचा-न्नवमीव्रतमित्युक्तम्।

वस्तुतस्तु— अष्टम्यादि पक्षौ शुक्लाष्टमीं यावदिति चतुष्कत्रयं पुनरावर्त्तते इति कल्पतरुव्याख्यानं न सहत इति।

तदनुसारेणात्र व्यवस्था साधीयसी—

आश्विनवन्माघे चैत्रे श्रावणेऽपि लिखितप्रायमिदमूहनीयम्।
व्रताङ्गमेकभक्तञ्चात्र सप्तम्यामष्टम्यां प्रातर्यथाविधि व्रतग्रहणम्।

१ B D अन्तिमकृत्य—।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—

कृत्वैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप।
नवम्यामुपवासौ तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत्॥
धूपपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः।
पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम्॥
शोभितं ध्वजमालाभिश्छत्रचामरदर्पणैः।
नानापुष्पस्रजोभिश्च सिंहैर्युक्तं मनोरमम्॥
कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां महिषे शूलशोभिताम्[1]।
विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणाम्॥
तद्रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिनिस्वनैः।
नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेद्दुर्गालये नृप॥
तत्र जागरपूर्व्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम्।
नानाप्रेक्षणकैर्वीर नृत्यमानैश्च पुत्रकैः॥
जागरं कारयेद्वीर पूजमानश्च चण्डिकाम्।
प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्॥
रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्।
भुक्त्वा च बान्धवैः सार्द्धं प्रणम्यार्य्यान् गृहं व्रजेत्॥
सर्व्वव्रतानां प्रवरं सर्व्वपापप्रणाशनम्।
नवमी रथव्रताख्यं सर्व्वकामार्थसाधकम्॥
सर्व्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्व्वदानेषु यत् फलम्
तत्फलं सकलं विन्देन्नवमीव्रतपालनात्॥

---

१ B महिषासनशोभिताम्।

कल्पकोटिशतं साग्रं विष्णुलोके महीयते।
पुनरेत्य महीं राजा सार्व्वभौमो भवेदिह॥
रत्नोपकरणैर्युक्तां [1]दन्तदारुमयीं शुभाम्।
शय्यां निवेदयेद्यस्तु भगवत्यै नराधिप॥
सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः।
भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च विधिवच्चण्डिकां नृप॥
दुकूलतूलवस्त्राणां परिसङ्ख्या तु यावती।
तावद्वर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते॥
वृषं शूलाङ्कितं यस्तु भगवत्यै निवेदयेत्।
आसप्तमं स तु कुलं पूज्य देवालयं व्रजेत्॥
दत्वोभयमुखीं गाञ्च भगवत्यै सुशोभनाम्।
सप्तद्वीपार्णवां दत्वा यत् फलं तदवाप्नुयात्॥
पदद्वयं शिरोऽर्द्धञ्च यावद्वत्सस्य निर्गतम्।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया तद्दाता स्यान्महीप्रदः॥

नवमीरथव्रतम्। अत्र शुक्लादिमासः।

अथ मघात्रयोदशी।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्।
तदप्यक्षयमेवाङ्ग[2]वर्षासु च मघासु च॥
अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च॥

---

१ B देवदारु—। २ B एव स्यात्।

याज्ञवल्क्यः—

अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसङ्क्रमः॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः।
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः॥

वसिष्ठः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्[1]॥
[2]मधु मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च।
[3]एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च॥

विष्णुः—

अथ पितृगीते गाथे भवतः—
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥

असिते कृष्णे।

मधुप्लुतेन[4] यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्।
कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च॥

श्रीमहाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्।
मघायां सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने॥

---

१ B पिप्पलान् शकुला इव। २ B मधुमांसैश्च शाकैश्च।
३ C D एष नो दास्यति श्राद्धम्। ४ B मधूत्तरेण।

छागेन सर्व्वलोहेन मघासु च यतव्रतः।
हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम्॥

पैठीनसिः—

छागेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च।
पुत्त्रो वा यदि पौत्त्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्॥

इति पितरः समुद्वीक्षन्ते सर्व्वलोहेन सर्व्वलोहितवर्णेन छागेन।

तथाच हविष्यप्रस्तावे देवलः—

छागो वा सर्व्वलोहितः।

याज्ञवल्क्यः—

यद्ददाति गयास्थश्च सर्व्वमानन्त्यमश्नुते।
तथा वर्षात्त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः॥

शङ्खः—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्।
प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च॥

ब्रह्मपुराणे—

आश्वयुज्यान्तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च।
प्रावृडृतौ यमः प्रेतान् पितॄंश्चापि यमालयात्॥
विसर्ज्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम्।
क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतन्तु स्वयं कृतम्॥
पायसं पुत्त्रपौत्त्रेभ्यः काङ्क्षन्तो मधुसंयुतम्।
तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन च॥
मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा।

ग्रासमात्रं परगृहाद्भुङ्क्ते यः प्राप्नुयान्नरः॥
भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा [1]स्वयम्।
यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात्॥
श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः।
त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च॥
नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते।
यत्र साक्षात्तु पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम्॥

श्राद्धकालं प्रकृत्य विष्णुः—

प्रौष्ठपद्या ऊर्द्धं कृष्णत्रयोदशी।

कृष्णत्रयोदशी मघयोः प्रत्येकमेव निमित्तत्वं नैरपेक्ष्यश्रुतेः, मिलितयोरपि ब्रह्मपुराणानुसारात् विशिष्टफले निमित्तत्वं, पुत्रिणि अस्यावश्यकश्राद्धस्यानिषेधात् सपुत्रापुत्रयोर्द्वयोरप्यधिकारः।

पिण्डवत्येव श्राद्धे—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते।
ऋते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विसर्ज्जयेत्॥

इति देवीपुराणे केवलमघानिमित्तकस्य श्राद्धस्य सपुत्रापुत्रयोर्विधानात् ज्येष्ठपुत्रिणि च पिण्डदाननिषेधात् पिण्डरहितं श्राद्धं ज्येष्ठपुत्रिणापि कर्त्तव्यम्। न च पिण्डदाननिषेधमुखेन श्राद्धनिषेधः, श्राद्धं विदधत एव ज्येष्ठपुत्रिणि तन्निषेधकत्वात्। तथाच पिण्डं विनापि नित्यश्राद्धवत् श्राद्धफलम्।

---

१ मूले चान्वहं।

गजच्छाया तु—

योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः।
भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्क्के करे स्थिते॥

इति ब्रह्मपुराणे व्युत्पादिता। एवं प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेत्यत्रापि गजच्छायोक्ता।

यत्तु व्यासवचनं कर्णव्यजनवीजितं सोऽनुवाद इति हलायुधः।

कल्पतरु-पारिजातयोः-प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेति प्राचीमुपगतायां हस्तिच्छायायामिति व्याख्यातम्। तच्च निमित्तान्तरत्वेन समाधेयम्। युक्तञ्चैतत्।

तदुक्तं वायुपुराणे—

छायायां हस्तिनश्चैव दत्ता श्राद्धं न शोचते। इति।

एवञ्चानयोर्मते कर्णव्यजनवीजितमित्यपि समयव्यतिरिक्तमेव निमित्तं गजच्छायायाश्च समत्वेन लिखनेऽपि याज्ञवल्क्यीये प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेत्यनेन निमित्तान्तराभिधानेऽविरोधात्।

नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे।
तथा श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्।
न तु दशाब्दयो यस्य सुता हि सन्ततिश्च ते॥

इति वाक्यद्वयान्निषेधः त्रयोदशीश्राद्धस्येति तु न वाच्यम्। अनयोर्वाक्ययोरमौलिकत्वात्।

ब्रह्मपुराणे—

सूतके मृतके वापि ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः।
छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत्॥

भुक्त्वा प्रमादाद्द्विजस्तु सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥

तथा—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं देयं दिने दिने ।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ॥

दिने दिने इति सर्व्वस्मिन्नेव दिने त्रिभागहीनं पक्षमिति पञ्चमीतः प्रभृति अपरपक्षश्राद्धं कुर्व्वीत ।

आचतुर्थ्यां यदहः सम्पद्यते तदहरिति कात्यायनात् ।

अथवा— श्राद्धममावस्यायां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा अपरपक्षस्य यथा श्राद्धं सर्व्वस्मिन्नेव । इति गोतमवचनाच्च ।

त्रिभागमिति दशमीतः प्रभृति ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

इति मनुवाक्यात् । एवञ्च त्रिभागपदद्वयार्थो वक्ष्योऽप्यादर्त्तव्यः अर्द्धमिति अष्टमीप्रभृति ।

एके तु अर्द्धमिति खण्डमात्रवचनमिति एकद्व्यादिदिनेऽपि श्राद्धकरणं विहितं बोद्धव्यमित्याहुः ।

शक्त्यपेक्षया चायं विकल्पः । अत्राश्विनकृष्णपक्षत्वमेव तन्त्रं न तु कन्यागतत्वं निरपेक्षश्रवणात् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् कृष्णस्तु[1] पञ्चमः ।
तत्र श्राद्धं प्रकुर्व्वीत कन्यां यातु न यातु वा ॥

इति जातुकर्णवाक्यदर्शनाच्च, अतएव तथाचारोऽपि ।

---

१ B पक्षस्तु ।

एषु सर्व्वपक्षेषु चात्र चतुर्द्दशीत्यागः।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः॥

इति मनुवचनात्।

ब्रह्माण्डपुराणे—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम्॥

अत्र कन्यागतषोड़शदिनमेव तन्त्रं तच्च तिथिवृद्धिक्रमं विनापि लभ्यते अतस्तिथिवृद्धिविषयकमेतदिति कस्यचिद्वचनमप्युक्तम्।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

श्राद्धन्तु पौर्णमास्यां वै कृत्वा पूर्णफलं लभेत्।
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीयाऽर्थाय चापरा॥
तृतीयायां वरार्थाय शत्रुनाशाय चापरे।
पञ्चम्यां धनलाभाय श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नतः॥
षष्ठ्यान्तु बालरक्षार्थं सप्तम्यां बन्धुवृद्धये।
वृद्धिकामस्तथाष्टम्यां स्त्रीकामो नवमेऽहनि॥
दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी सन्तत्यर्थी तथापरे।
द्वादश्यां जयलाभाय त्रयोदश्यां विभूतये॥
प्रायानशनशस्त्राग्नि विषोदन्धनिनान्तथा।
चतुर्द्दश्यां भवेत् पूजा तृप्त्यर्थमिति निश्चयः॥
अमावस्यान्तु सर्गाय भक्त्या सन्तर्पयेत् पितॄन्॥

तेन ब्रह्मपुराणकथितश्राद्धे पूर्णिमासहिताश्विनकृष्णपक्षः

ब्रह्माण्डपुराणीयवाक्ये षोड़शदिवसाः। तथाच कन्यागतादित्यत्व माद्यायैतेष्वेव प्रशंसा तेन य एते पूर्णिमासहितकृष्णपक्षरूप-षोड़शदिवसास्ते कन्यागतादित्यमासाद्य क्रतुतुल्या भवन्तीत्यर्थः।

ब्रह्मपुराणे—

याबच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा॥

यतः कुतश्चिन्निमित्तात् कन्यागतापरपक्षे श्राद्धं न सम्पन्नं तं प्रति यावत्तुलास्थः सविता तावान् श्राद्धस्य कालोऽभिहितः।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितॄणान्तु महालये॥

कन्यागतापरपक्षो महालयः। अत्र चामावस्यामात्रश्राद्ध-प्राप्तावपि कन्यागतापरपक्षे श्राद्धाकरणेन यः प्रत्यवायस्तत्परी-हारबोधनमिति न वैफल्यं, अनयोश्च ब्रह्मपुराण-भविष्यपुराण-वाक्ययोरेकवक्तृकयोः कन्यागतापरपक्षश्राद्धकरणाभावे कार्त्तिका-मावस्यायां तत्कार्य्यबोधकत्वं पुराणभेदाश्रयनादपौनरुक्त्यम्।

यावत्तुलास्थः सविता तावान् श्राद्धकालः।

इति पूर्व्ववाक्यव्याख्यानं कल्पतरोः सङ्कोचनीयम्, यदि च पूर्व्वेण कन्यागतापरपक्षे असम्भवे तुलापरपक्षविधिः। अनेन च तदसम्भवे कार्त्तिक्यमावस्याविधिः। तदा सामान्यविशेषमादाय पौनरुक्त्यं मन्तव्यम्। तेनैकेन तत्कार्य्येऽग्रिमपक्षविधिरुत्तरेण तत्कार्य्येऽमा-वस्याविधिरिति विकल्प एव शक्त्यपेक्षया।

केचित्तु— महालयशब्देनामावस्यायामेव महान् लयश्चन्द्र-मसोऽस्यामिति योगतो विवचां गोचरीकृत्य पूर्व्वामावस्याकार्य्यं अमावस्यान्तरविधिमेव मन्यन्ते।

अथ प्रसङ्गात् काम्यानि।

तत्र कात्यायनः—

स्त्रियः प्रतिपदि द्वितीयायां स्त्रीजन्म [1]अविस्तृतीयायां चतुर्थ्यां चुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां षष्ठ्यां द्यूतविजयः, ऋद्धिः कृषिः सप्तम्यामष्टम्यां वाणिज्यमेकशफं नवम्यां गावो दशम्यां परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां धान्यं कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां युवानस्तु म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्द्दश्याममावस्यायां सर्व्वम्।

मनुः—

कुर्व्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांल्लभते सुतान्।
कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायान्तु वन्दिनः॥
पशून् चुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान्।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा।
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्च्चस्विनः सुतान्।
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यान्तु सुप्रजाः।
प्रीयन्ते पितरश्चात्र ये शस्त्रेण हता रणे॥

---

1 D अश्वाः।

पञ्चत्यादिविनिर्द्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान्।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥

वन्दिनः स्तावकास्तैः स्तुत्यो भवतीत्यर्थः। द्यूतं द्यूतजयं कुप्यं सुवर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादिकम्। पञ्चत्यादीति पञ्चतिः प्रतिपत् प्रतिपदादिकथिततिथिफलं शोभनं सर्व्वममावस्यायामित्यर्थः।

अत्र सर्व्वानित्यनेनैव प्रस्तुतफललाभे पञ्चत्यादिविनिर्द्दिष्टानिति पुनर्वचनात् तत्तत् सम्पूर्णफलकामस्याधिकारः। न तु सर्व्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति योगसिद्धिन्यायेनान्यतमफलकामस्येति।

आपस्तम्बः—

प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते।

क्रियमाणे श्राद्धे स्त्रीबहुलं, द्वितीये स्तेनाः तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः चतुर्थे चुद्रपशुमान् पञ्चमे पुमान् बह्वपत्यो नचानपत्यः प्रमीयते, षष्ठेऽध्वशीलोऽचशीलश्च, सप्तमे कृषिवृद्धिरष्टमे पुष्टिः, नवमे एकखुराः, दशमे व्यवहारवृद्धिः,[1] एकादशे कृष्णायसं त्रपुशीसं द्वादशे पशुमान् त्रयोदश्यां बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो, युवमारीणश्च भवन्ति। चतुर्द्दशे आयुवृद्धिः[2]। वृद्धिरिति संसिद्धिरित्यर्थः पञ्चदशे पुष्टिः स्त्रीप्रायमपत्यम्।

सततं श्राद्धं कुर्व्वन्नाप्नोतीत्यधिकारे विष्णुः—

गृहेऽभिरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि, कन्यां युतां द्वितीयायां,

---

१ B सिद्धिः। २ मूले आयुधेनर्द्धिः।

सर्व्वकामान् तृतीयायां, [1]यशश्चतुर्थ्यां, श्रियं पञ्चम्यां द्यूतविजयं षष्ठ्यां कृषिं सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यां पशून् नवम्यां वाजिनो दशम्यां पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विनस्त्वेकादश्यां कनकरजते द्वादश्यां सौभाग्यं त्रयोदश्यां सर्व्वान् कामान् पञ्चदश्याम्। शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता।

श्राद्धं कुर्य्यादित्यधिकारे हारीतः—

पञ्चमीं पुत्रकामः षष्ठीं धनकामः सप्तमीं पशुकामः, अष्टमीं शस्त्रहताय आरोग्यकामोः नवमीं सेनाहतायाभिजित्कामः दशमीमन्नादिकाम एकादशीमृद्धिकामो द्वादशीं श्रीकामः त्रयोदशीं यशस्कामः चतुर्द्दशीं भूतिकामः स्वस्तिकामो वा अमावस्यायां सर्व्वकामः, चतुर्द्दश्यां शस्त्रहतस्यैव स्वस्तिकामेन भूतिकामेन श्राद्धं कर्त्तव्यम्।

वायुपुराणे—

पुष्टिं प्रज्ञां स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्य्यमेव वा।
कुर्व्वाणः पौर्णमास्यान्तु सम्पूर्णं फलमश्नुते॥
प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं वापि न नश्यति।
द्वितीयायान्तु यः कुर्य्याद्द्विपदाधिपतिर्भवेत्॥
वरार्थिनां तृतीया स्याच्छत्रुघ्नी पापनाशिनी।
श्राद्धं चतुर्थ्यां कुर्व्वाणः शत्रोश्छिद्राणि पश्यति॥
पञ्चम्याञ्चैव कुर्व्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम्।
षष्ठ्यां श्राद्धानि कुर्व्वाणो द्विजास्तं पूजयन्त्युत॥

---

१ B पशूंश्चतुर्थ्याम्।

कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः।
महासत्रमवाप्नोति गणानाञ्चाधिपो भवेत्॥
सम्पूर्णामृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः।
श्राद्धं नवम्यां कर्त्तव्यमैश्वर्य्यं स्त्रीषु काङ्क्षता॥
कुर्व्वन् दशम्यान्तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात्।
वेदांस्तथाप्नुयात् सर्व्वान् विप्राणां समतां तथा॥
एकादश्यां परं दानमैश्वर्य्यं सन्ततिन्तथा।
द्वादश्यां जयलाभञ्च राज्यमायुर्वसूनि च॥
प्रजामृद्धिं पशून् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमाम्।
दीर्घमायुरथैश्वर्य्यं कुर्व्वाणस्तु त्रयोदशीम्॥
युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत्।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम्॥
अमावस्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याच्छुचिः सदा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चानन्त्यमश्नुते॥

अत्र स्तेन-युवमरणादावपुत्रतया तद्दोषसहिष्णोरधिकार इति कल्पतरुः। यः (श्येनादियागविधयो) उल्लङ्घयितशास्त्रः स्तेनादि कामयते तं प्रतीदं शास्त्रमित्यन्यः।

पुत्रगतानिष्टश्रवणादपुत्रस्य पश्वादिफलकामस्याधिकारः, अनुवादकस्याप्यधिकारिविशेषोपदर्शकतया सार्थकत्वं विध्यविरोधकत्वञ्चेति पारिजातनिबन्धः। स तु सङ्गतः।

ब्रह्मपुराणे—

प्रायानशनशस्त्राग्नि विषोद्बन्धनिनान्तथा।

चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः॥

प्रायो महापथगमनम्।

मरीचिः—

विषशस्त्रश्वापदाहि तिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्।

चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषाञ्च विगर्हिता॥

विषेति विषादिप्रयुक्तशस्त्रघातभाजामित्यर्थः। एतच्च सर्व्वं कृष्णचतुर्द्दशीविषयं शस्त्रविषमृतानां तृप्त्यर्थत्वे श्राद्धस्य ब्रह्मपुराणे विहिते अत्र तदश्रवणेऽपि काम्यत्वमपि न तद्वाक्यविषयांश एव काम्यत्वं अवैषम्येनात्रापि फलकल्पनस्योचितत्वात्।

देवीपुराणे—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम्।

चतुर्द्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकी॥

अमावस्यान्तु कामिकीत्यमावस्योक्तफलार्थः, शस्त्रघातिनामप्यमावस्यायां श्राद्धं कार्य्यमिति हलायुधः।

अमावस्यान्तु कामिकीति श्रवणाच्चतुर्द्दश्यां नित्यं श्राद्धम्। एतच्च काम्यं नित्यञ्च स्त्रिया अपि कर्त्तव्यं विशेषाश्रुतेः।

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादितिनिषेधान्नेति चेत्।

तर्हि—

येऽसपिण्डीकृताः प्रेता नैव तेषां पृथक् क्रिया।

इति शातातपवचनात् पुंसोऽपि न स्यात्। विशेषविधेः करणमिति चेत् तुल्यं स्त्रिया अपि, विशेषविधिः पुंस्येव चरितार्थ—

इति चेत् न, वैपरीत्यप्रसङ्गात्। पुंस्त्वश्रुतेर्विनिगमना इति

चेत् न तस्यानाकाङ्क्षितत्वेनोपादेयेऽप्यविवक्षितत्वान्निमित्तकोटित्वे तु सुतरामिति पारिजातः।

अत्र शस्त्रहतशास्त्रेयावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायात् यावन्तो वचनविषयास्तावतामेव निमित्तत्वमायाति, केश्चिदाचारानुरोधाद्व्याधिव्यतिरेकमृतत्वं शस्त्रहतत्वं विवक्षितमतः स्त्रिया अपि प्रसवाभिघातमृताया अत्रैव श्राद्धमित्युक्तं अत उपसर्गमृतत्वं चतुर्द्दशीश्राद्धे निमित्तत्वम्।

वायुपुराणे—

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत्।
शस्त्रेण वा हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम्॥

अत्र यौवनं षोड़शवर्षोपरि त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं शास्त्रान्तरोक्तम्। नत्वाषोड़शाद्युवानः सप्तत्यूर्द्ध्वं स्थविरा इत्यनुसारात् षोड़शवर्षोपरि सप्ततिवर्षपर्य्यन्तं, न वा प्रथमे वयसि नाधीयितमितिवचनात् पञ्चविंशत्यूर्द्ध्वं पञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तमिति आचारबाधात्। गृह इत्युपलक्षणं बहिर्मरणेऽपि विधिप्रवृत्तेः। अन्यथा स्वगृहे मृतयूनोऽसगोत्रस्यापि श्राद्धप्रसङ्गात्।

शस्त्रहतश्राद्धञ्चेदं काम्यं क्रियमाणं पार्व्वणविधानेन कर्त्तव्यम्।

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमम्॥

इति शातातपवचनात्।

पार्व्वणविधानं पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकविश्वेदेवावाहनाग्नौकरणानि एतदेव तु नित्यतया क्रियमाणमेव न तु पार्व्वणविधानकमाचारात्।

चतुर्द्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
तदेकोद्दिष्टविधिना कर्त्तव्यं शस्त्रघातिनाम् ॥

इति गौड़वाक्यदर्शनाच्च ।

यत्तु—

औरस-क्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जाबालवचनम्—

तथा— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादि पर्व्वसु ।
त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धं वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्व्वणं यः समाचरेत् ।
सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

तथा— मृताहे पार्व्वणं कुर्व्वन्नधो याति च मानवः ।
सम्पूर्णे ह्याकुलीभावः प्रेतेषु तत्ततो नयेत् ॥

तथा— यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।
पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवाक्यानि च लिखित्वाऽत्र च मृताह एव पार्व्वणैकोद्दिष्टविकल्पे प्राप्ते व्यवस्था साग्निभ्यामौरसक्षेत्रजाभ्यां पुत्राभ्यां पार्व्वणं विधेयम् ।

जाबाल-मत्स्यपुराणवाक्यपरामर्षान्निरग्निसकलपुत्रैः साग्निभिस्त्वितरपुत्रैरेकोद्दिष्टं कार्य्यमिति स्मृतिमहार्णवप्रकाशकार इति कल्पतरौ लिखितमन्यैश्चानुमोदितं तल्लघु ।

तथाहि मत्स्यपुराणं तावन्मातामहे पार्व्वणनिषेधकं तत्र

च मृताह एव पार्व्वणश्राद्धविधायकं भवत् साग्निपुत्रविषयतया न व्यवस्थाप्येत ।

नच— पार्व्वणेन विधानेन देयमिति वाक्यं पार्व्वणं विधत्ते इति निश्चितमितिकर्त्तव्यतामादायार्थसन्देहात् पार्व्वणविधानेन पार्व्वणं देयमित्यभिधानापातात् तृतीयानुपपत्तेश्च वैपरीत्यात् ।

तथाच— विरोध एव न श्रौतः कुतो विषयव्यवस्था यदा तु पार्व्वणेन विधानेन पार्व्वणेतिकर्त्तव्यतयैवात्राह नाग्नौकरणविश्वदेव-रूपेण लक्षितं श्राद्धमग्निमता देयमित्यर्थः स्यात् तदा न विरोधो न वा[1] सङ्कोचः सर्व्वक्षयाहेषु ह्यग्निमतः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताक-श्राद्धविधानात् ।

एवञ्चानयैवोपपत्त्या—

अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वन्तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः ॥

इत्यत्रापि पार्व्वणेतिकर्त्तव्यतयैकोद्दिष्टबोधनमेव तथैवाचारोऽपि दृश्यते पारिजातस्वरसोऽप्येवम् ।

पार्व्वणश्राद्धविधेरनन्तरं मनुः—

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।
हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु पाञ्चयाज्ञीकमन्वहम् ॥
न पैत्रयज्ञीयो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

त्रिरथ संवत्सरे वारत्रयमयञ्च साग्निनिरग्निसाधारणः, तेन

---

१ D न क्वापि च ।

संवत्सरमध्ये यत्कर्त्तव्यत्वेनोक्तं तस्य कुतश्चिन्निमित्ताद्द्रव्यासम्पत्त्यादेरकरणेऽयं कल्पः।

पाञ्चयज्ञीयं पञ्चयज्ञान्तर्गतं श्राद्धं तत् प्रतिदिनमुदकादिनाऽपि कर्त्तव्यम्। अतएव पार्व्वणश्राद्धमभिधाय देवलेनापि—

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्य्यात् संवत्सरं सकृत्।
द्विस्त्रिश्चतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने॥

इति शक्तिसम्भवासम्भवतारतम्येन बहवः कल्पाः प्रदर्शिताः।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु तदनुष्ठीयमानं श्राद्धं कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कर्त्तव्यम्।

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्व्वपेत्।
कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे तु सर्व्वदा॥

इति मत्स्यपुराणानुसारात् एकमूलत्वानुरोधाच्च।

आहिताग्निना तु दर्श एव। एवञ्च—

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः।

इत्यनेनायं कल्पः साग्नेर्दर्शश्राद्ध एव बोध्यते न तु यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे, तथा च दर्शं विनापि साग्नीनां तत्र तत्र श्राद्धमविरुद्धम्।

केचित्तु—

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः।

इत्यौत्सर्गिकमेतत्तेनान्यत्रापि विशेषबोधकमानमाश्रित्य साग्निकर्त्तृकं श्राद्धम्।

अन्ये तु— कृष्णपक्षे यच्छ्राद्धं विहितं तद्दर्श एव साग्निना कर्त्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः।

हलायुधेन तु-न दर्शेन विना इति न दर्शेतिकर्त्तव्यतां विनेति व्याकृतं। अत्र च दर्शपक्षे लक्षणा स्यादित्यपरे।

कल्पतरौ तु—

आहिताग्निना तु तत्रैव दर्श एव इत्युक्त्वा यस्मात् श्राद्धाङ्ग-भूतपैतृयज्ञीयशब्दोपात्ताग्नौकरणहोमाङ्गभूतो दक्षिणाग्निर्न दर्श-व्यतिरेके नास्ति निमित्तान्तरात्तु यदष्टकादिश्राद्धं तद्वत् किञ्चिद्विप्र-पाण्यादिनिष्पाद्याग्नौकरणाङ्गकमेव कार्य्यमिति लिखितम्।

तस्य चायमभिप्रायः—

किञ्चिद्धि श्राद्धं सम्भवदमावस्याकं यथा हेमन्त ग्रीष्म वर्षा-स्वित्यादिसाधारणविधिविषय कृष्णपक्षे वा किञ्चिच्च श्राद्ध-ममावस्यां विलङ्घ्यैव[1] विधीयते।

तथाष्टकान्वष्टकाश्राद्धमाश्विनकृष्णपक्षश्राद्धं वा तत्र दिने दिने इति वीप्साश्रुतेरमावस्यान्यसमयमनादाय विधेरपर्य्यवसानात्ततः पूर्व्वस्मिन् श्राद्धेऽङ्गभूतहोमाधारदक्षिणाग्निरपेक्षस्य सति सम्भवे-ऽनर्हत्वाद्विधेरमावस्यामादायैव साग्निं प्रत्युपपत्तेः।

उत्तरन्तु श्राद्धं साग्निं प्रति दक्षिणाग्नेरवश्यं बाधात् संस्कृता-ग्न्यन्तरमपेक्ष्यते न तु लौकिकमपि तत्र पैतृयज्ञीय इत्यनेन सर्व्वथा निषेधात्।

अतएव श्राद्धकल्पेऽन्वष्टकायां वह्नौ कृत्वेति पुनर्विधाना-

१ A विलङ्घ्य न।

लौकिकाग्निबाधमभिधाय हृदिस्थाद्दक्षिणाग्निबाधात् तदन्यसंस्कृत-वह्निमादाय साग्नेरधिकारो व्यवस्थापितः शोभते एवञ्च व्रीहि-यवपाकादावपि समयबोधके सम्भवत्यभावस्यैव साग्निं प्रत्यादर्त्तव्या ।

अबाधादपि दक्षिणाग्नेस्तद्विधेरभावस्यामादायोपपत्तेः ।

तथा पूर्णिमाश्राद्धेऽपि साग्निं प्रत्यवश्यं दक्षिणाग्निबाध एवेति संस्कृताग्न्यन्तरमाधार इति ।

लिङ्गपुराणे—

पितृपक्षे चतुर्द्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ।
प्राप्यते पितृलोकस्तु क्रीड़ते मुदितस्तु तैः ॥

पितृपक्षे आश्विनकृष्णपक्षे—तथैवोपक्रमात् । तैः पितृभिः ॥

व्यवहारपरिगृहीतनीराजनविधिः ॥

अश्वयुक्शुक्लपक्षे(तिथौ) द्वितीयादिसप्तरात्रन्तु वड़वारूपेणैका स्वातिः सूर्य्यस्य वहति रथे सा भारेणातिक्रान्ता क्रुद्धा यान् यान् वीक्षते वाहान् तेषां तेजश्च बलं कृत्स्नं निगृह्णाति सञ्जायन्ते रोगास्तत उपसर्गैः समन्विता वाहाः ।

तस्मात् स्वात्युपतापे वाजिनि पीड़ा भवेन्महती एवञ्च सप्तरात्रं स्वातेः सन्ताप एष निर्द्दिष्टः । तत्र तत्र दिवाकरकिरणैरस्पृष्टा वाजिनो वृक्षान् शालास्तत्रोपलिपेत् मनोरमां वर्ज्जिताञ्च रवि-किरणैः नानाकारैः पुष्पैरलङ्कृतां धूपितां कुर्य्यात् ।

तस्यां स्नातास्तुरगाः सुपूजिता अर्च्चिता द्वितीयायां पुरुषैश्च शस्त्रहस्तैः सप्ताहं रक्षितव्यास्तु गुग्गुलुहिङ्गुवयस्याः ।

सवचापामार्ग तण्डुलं लोहं सिद्धार्थांश्चैलस्थान् बध्नीयाद्वाजिनः

कण्ठे वयस्था आमलकी चेलं वस्त्रं. वेदोक्ते कल्पयित्वा [1]विधानेन पावकं जुहुयात् सायं प्रातश्च शुचिश्च पुरोहितो ब्रह्मचारी स्यात् शान्तिहोमोदितेन मन्त्रेणानेन होमयेत् ।

रोहिताश्व महाभाग हव्यवाह सुरोत्तम ।
धूपध्वज क्रतुद्वार स्वर्गस्य प्रथितः पथः ॥
उत्तिष्ठ होमं गृह्णेमं शान्तिरस्तु हयेषु च ।
स्वाहेति चात्र मन्त्रेण दापयेत् प्रथमाहुतिम् ॥
ततः प्रजापतीन्द्राभ्यां[2] सोमाय वरुणाय च ।
विवस्वते कुवेराय वसु-शेषाश्वशायिने ॥
आदित्यानामथाश्विन्यां रुद्राणां वसुभिः सह ।
विष्णोश्च विश्वदेवानां साध्यानां मरुद्भिः सह ।
स्वाहाकारेण जुहुयात् द्वितीयेन हुताशनम् ॥
एवमन्येषामपि च स्वाहाकारेण होमयेत् ।
दुर्बलानीह रक्षांसि प्रत्युषे ब्रह्मतेजसा ॥
भवन्ति तस्मात् प्रत्यूषे पाययेत् स्नापयेद्धयान् ।
पुरोहितस्तु द्विःकालं तर्पयित्वा द्विजोत्तमान् ॥
पुण्याहं वाचयेन्नित्यं स्वस्त्याशीर्मङ्गलैर्युतम् ॥
नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सुत-मागध-चारणाः ।
तुरङ्गानुपतिष्ठेयुः सप्ताहं शान्तिकारणात् ॥
मनोज्ञान् मधुरान् शब्दान् श्रुत्वा गच्छन्ति वै ग्रहाः ।
वादित्रं वाहना गावस्तस्मान्नित्यं प्रयोजयेत् ॥

---

१ A धवि च । २ A D प्रजापतीन्द्राय ।

अतिक्रम्य च सप्ताहमष्टम्यां स्नापयेद्धयान्।
वरुणाय बलिं दत्वा पश्चात्तोयेऽवगाहयेत्॥
विभूषयेच्च माल्याभिस्ततस्त्वेवाधिवासयेत्।
ततः शुक्लनवम्यान्तु निष्क्रम्य नगराद्बहिः॥
दिशि पूर्व्वोत्तरायान्तु देशे प्राक्करणे शुचौ।
तत्र तोरणमुत्थाप्य दशरत्निसमुच्छ्रितम्॥
विस्तारेऽष्टौ समाख्यातं ध्वजमालाविभूषितम्।
सुरचितं चायुधौघैः प्राङ्मुखं तन्मनोरमम्॥
शुद्धस्नातास्ततो वाहाः सान्नाहिकपुरःसराः।
पुण्याह-ब्रह्मघोषैश्च गीतवादित्रनिस्वनैः॥
सूत-मागध-गन्धर्व्वैः स्तूयमानाः स्वलङ्कृताः।

गन्धर्व्वैः गायनैः।

पुरुषैः शस्त्रहस्तैश्च तथैवाश्वोपजीविभिः।
नेतव्या रक्ष्यमाणाश्च तत्र तोरणसन्निधौ॥
दक्षिणस्तम्भनिकटे गत्वाग्नौ च पुरोहितः।
दिशां बलिं ततो दत्वा स्वस्ति राज्ञे निवेदयेत्॥
उल्काभीरूणि रक्षांसि न वै हिंसन्ति वाहनम्।
उल्कां प्रज्ज्वालयेत् तस्माद्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः॥
अष्टौ मनुष्यानव्यङ्गानुल्काहस्तान् द्विधास्थितान्।
तेनाग्निव्यतिरेकेण कुर्य्यादुल्काप्रदीपनम्॥
हविःशेषेण स्वात्यश्वं[1] प्रोक्षयित्वा तु तर्पयेत्॥

---

१ A स्वस्त्यश्वं।

अथ राजपुरोधास्तु विष्णुस्ते पुरतः स्थितः ।
वरुणः पाशहस्तस्त्वां पृष्ठतो परिरक्षतु ॥
वैवस्वत-कुवेरौ च पार्श्वयोरभिरक्षताम् ।
चन्द्रादित्यौ पृष्ठवंशमुदरं पृथिवीधराः ॥
रक्षन्तु वक्त्रं गन्धर्व्वा बलमिन्द्रो ददातु ते ।
हविःशेषमिमं प्राश्य विजयस्व महीपतेः ॥
ततस्तु प्राशिते चास्मिन् जपेच्च भिषजां वरः ।
कर्णजाप्यमिदं चास्य दक्षिणे श्रवणे न्यसेत् ।
कुलाभिजनजात्या च लक्षणस्याञ्जने स्थितम् ।
भर्त्तारमभिरक्ष त्वं शिवस्तव भवेदिति ॥
अङ्कदण्डमनिष्टानि क्षमस्व तुरगोत्तम ।
एवञ्च मन्त्रितो बाजी[1] ब्रह्मघोषनिनादितः ।
सिच्यमानः कुशोत्सृष्टैर्वारिभिर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
ततस्तोरणमध्येन मन्त्रिभिः सह पार्थिवः ।
निर्गच्छेत्तु जयेत्युक्त्वा शेषैरनुगतो हयैः ॥
स्वातीसम्पाताध्याये एको नीराजनविधिः ।

अपरस्तु आश्विनाधिकारादाश्विनस्य—

शुक्लपक्षे द्वितीयायां शालां संवेश्य रक्षयेत् ।
आदित्यरश्मितो वाहान् कटैर्वस्त्रादिकैस्तथा ॥
अस्तङ्गते दिनकरे कटादीन्यपकर्षयेत् ।

---

१ B राजा ।

प्रवातार्थं पुनर्दद्यात् यावत् सन्ध्या न जायते ॥
शालाप्रवेशविहितां रक्षां कण्ठे प्रदापयेत् ॥

रक्षा तु—

लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुं सर्षपान् घृतम् ।
चेले बद्धा वचां हिङ्गुं बध्नीयाद्वाजिलाङ्गले ॥
घर्षणं भ्रामणञ्चैव तथाचैवोपवर्त्तनम् ।
निशाशेषे प्रकर्त्तव्यं यावद्दूरं दिवाकरः ॥
एतत् प्रतिदिनं कुर्य्यात् सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
कारयेद्ब्राह्मणांश्चैव शान्तिं स्वस्त्ययनानि च ॥
सप्तरात्रे व्यतिक्रान्ते चौरितान् स्नापितांस्तथा ।
अर्च्चितान् कुसुमैर्गन्धैस्ततो नीराजयेद्बुधः ॥
ततो वादित्रनिर्घोषैर्नेतव्या ग्रामतो बहिः ।
दिशं पूर्व्वामथोदीचीं गत्वा विप्रैरधिष्ठिताम् ॥
वह्नौ हुत्वा द्विजो मन्त्रैर्वेदोद्दिष्टैर्यथाक्रमम् ।
अर्घं शान्तिं तुरङ्गाणां ततो हृष्टः प्रदापयेत् ॥
प्रदक्षिणं ततो वह्नेः कारयित्वा द्विजोत्तमैः ।
पुनरेत्य प्रवेष्टव्यास्तोरणान्तरनिर्गताः ॥
अर्घमाल्यैश्च गन्धैश्च भोजनाद्यैस्तथैव च ।
गृहागतेषु वाहेषु अर्घं दद्यान्नराधिपः ॥
ततस्तेनैव विधिना सर्व्वानापूज्य[1] शालिभिः ।
नाना चापि नैवेद्यानि रेवन्ताय प्रदापयेत् ॥

---

१ D शरावान् पूर्य्य ।

अर्च्चितेषु ततो वैद्यः कर्णजापमिमं वदेत्।
कीर्त्तितं मुनिभिः पूर्व्वं वाजिशास्त्रार्थवेदिभिः॥
पूर्व्वं देवमय त्वं हि स्मर जातिं हयोत्तम।
सर्व्वं यत्नात्त्वया रक्ष्यं मम भर्त्तुः सुखाभव॥
कर्णजापं भिषग्दत्वा यथास्थानं ततो हयान्।
स्थापयेत् कृतमङ्गल्यान् हृष्टान् कल्मषवर्ज्जितान्॥
नार्च्चयेज्जलजैः पुष्पैर्वाहानर्घविधिं प्रति।
सौगन्धिकं विशेषेण तेषां दद्यान्न सर्व्वदा॥

एको नीराजनविधिः।

अपरस्तु—

स्वाती नाम रवेः पत्नी वड़वारूपिणी रथम्।
वहन्ती चाश्विने मासि सुर्य्यरश्मिसमाश्रिता॥
सप्ताहं पीड़येद्वाहान् ततः स्वातार्च्चिता गृहे।
रेवन्तं पूजयित्वाथ बद्धा पोट्टालिकां गले॥
सुरायोऽरिष्ट हिङ्गूग्रा पञ्चरत्नाज्यसर्षपैः।

सुरा भोटङर इति प्रसिद्धा अयो लोहं अरिष्टं हरिठ इति ख्यातं उग्रं वचा॥

धूपो निम्बाज्य-सिद्धान्न-भूतकेशी-वरा(हो)दिभिः॥
द्वितीयादि नवम्यन्तं शुक्लपक्षेऽर्कतेजसः।
सप्ताहं तान् कटे तस्मात् पटैर्वाबद्ध्य रक्षयेत्॥
वातायोद्घाटनं रात्रौ कारयेल्लुण्ठनादिकम्।
माषकुल्माषमांसाद्यैर्दद्यो दिक्षु बलिर्निशि॥

ॐ लोकपाल-ग्रह-नक्षत्र-सुरासुर-गन्धर्व्व-राक्षस-विद्याधर-गरुड़-महोरग-गज-देवता-तिर्य्यग्भूत-पिशाच-क्रव्याद-मनुष्येभ्यो-ऽयमाहार इममादाय समन्तादुपशाम्यन्तु सुरालयं गच्छन्तु स्वाहा।

शान्तिहोमौ ततः कुर्य्यात् स्थाप्यास्तु वृषधेन्वजाः।

अजाश्छागाः।

इति स्वातीपाताध्यायः॥

हस्तद्वादशविस्तीर्णमैशान्यां यागमण्डपम्।

प्राक्प्रतीचीमुखं कुर्य्यात्तोरणद्वयसंयुतम्॥

नानाध्वजपताकाभिर्घनमाल्याद्यलङ्कृतम्।

शास्त्रविन्निपुणः स्नातः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः॥

उपवासी यती वेद्यः कनकाङ्गुलिभूषितः।

श्वेतं पीतं तथा रक्तं कृष्णञ्च हरितं क्रमात्।

पञ्चवर्णरजः कृत्वा पातयेदेकमानसः॥

अविच्छिन्नाः शुभा रेखा मध्याङ्गुलिमिताःसमाः।

भवभस्मरजः श्वेतं ग्रहान् हन्त्यरुणं गणान्॥

पीतं रक्षोऽसुरान् कृष्णं समस्तं विश्वरूपकम्।

शान्त्यर्थं शान्तिकं चक्रं चतुर्बाहुसमायुतम्।

चतुरस्रं चतुर्द्वारं सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।

चतुर्हस्तायतं वाष्टौ षोड़शारत्नि वा शुभम्॥

गजेन्द्रवाहनं पीतं शक्रं वज्रायुधं तथा।

प्राच्यामेतं लिखेद्धीरो विदिश्यग्निं लिखेत् पुनः॥

आरक्तमजारूढञ्च शक्तिहस्तन्तु वा भिषक् ।
यमं दण्डायुधं श्यामं महिषस्थञ्च दक्षिणे ॥
प्रेतस्थं खड्गहस्तन्तु कृष्णं विदिशि नैर्ऋतम् ।
सपाशं वरुणं शुक्लं प्रतीच्यां मेघवाहनम् ॥
वायुं विदिशि धूम्राभं मृगारूढाङ्कुशायुधम् ।
कुवेरं हरित्युदीच्यां विमानस्थं गदायुधम् ॥
वृषभस्थं त्रिशूलेन पाशानां श्वेतवर्णकम् ।
विदिश्येवं लिखेत्सर्व्वं लोकपालेष्वयं क्रमः ॥
त्रिभागमण्डलात्पूर्व्वं पश्चात्पुष्करमालिखेत् ।
वृष-धेनु-मसू-लाजान् मत्स्य-कुक्कुट-शायकान् ॥
प्रशस्तान् स्थापयेत्तत्र ॐ स्वाहान्तर्गतान् यजेत् ॥

ॐकारस्वाहाकारमध्यगतानित्यर्थः ।

लोकेशान् वस्त्रगन्धाद्यैर्नानादध्यन्नपिष्टकैः ।
सुवर्णायुधदिक्पालान् सोपानच्छत्रपीठकैः ॥

सुवर्णायुधदिक्पालान् स्वकीयासाधारणवर्णवतस्तथाविधायुधवतश्च तानित्यर्थः ।

हेमान् हेमाम्बुजैः आन्तः स्वाती-सप्तीश्वरीश्वरान् ।
प्राङ्मुखो व्याघ्रचर्म्मस्थस्तिष्ठेद्राजोपवीत्यथ ॥
क्षीरतण्डुलसर्पिर्भिर्द्विजः पात्रे चरुं श्रपेत् ।
विधिवत् पावकाशायामाहुतीर्जुहुयात्ततः ॥
[1]ब्रह्माणमग्निं सोमञ्च विष्णुमिन्द्रं प्रजापतिम् ।

१ B मार्त्तण्डम् ।

ईशानं विश्वकर्म्माणमश्विनौ वरुणं यमम् ॥
वसून्रुद्रांस्तथादित्यान् विश्वावसु-मरुद्गणान्।
साध्यान् स्वातीमथ मघां नक्षत्रं गरुड़ोरगान्॥
शक्रं बृहस्पतिञ्चैव बुद्धिं मेधां सरस्वतीम्।
सिद्ध-गुह्यक-गन्धर्व्वान् दिङ्नदी-नद-सागरान्॥
गणेशान् दिग्गजान् शैलान् ग्रहानप्सरसो मुनीन्।
वनस्पत्योषधीस्तारा अन्तरीक्षतलस्थितान्॥
सुरानसुरांश्च ॐकारस्वाहान्तर्गतान् यजेत्।
दण्डवद्यस्तु गन्धोग्ररुक्षो विश्वोद्विजा(ग)करः।
विप्रकीर्णशिखो व्यक्तवर्णो धूमाकुलः सितः॥
चिरोत्थायी च दुर्गन्धः सप्ताङ्गराज्यनाशनः।
शोदद्दाही च धनदो गजहा शक्रचापवत्॥
प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः काञ्चनप्रभः।
क्षीर-लाजाम्बुभू-माल्य-हविर्गन्धिर्जयावहः॥

अग्निपरीक्षा।

अथाभिषेकः।

कांस्यं ताम्रं तथा शङ्खं गन्धमाल्यार्घधारकम्।
प्रत्येकं तोरणद्वारे पूर्णकुम्भान् न्यसेच्छुभान्॥
सप्रसूनगन्धमाल्यवाद्यक्षत्रविभूषितान्।
तुरगान् क्षौरितान् स्नातान् हयान् राजपुरःसरान्॥
यागागारं नयेत् सर्व्वानभिषेकोक्तमाचरेत्।
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा त्यजेद्दीप्तोल्कया शुभम्॥

करोत्येवं हि यस्तस्मै त्रिवर्गफलमिच्छति।
लक्ष्मीं विभूषणञ्चायुर्लभते स सुखं यशः॥
नृपतेस्तोरणे भग्ने पतिते मन्त्रिणो वधः।
सक्रव्यादे कुमारस्य ससर्पे च पुरोधसः॥
भद्रमश्वकुलोद्भूतं वयःस्थं सुप्रमाणकम्।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नं वर्णकमभिषेचयेत्॥

वर्णकमविचित्रवर्णम्।

मङ्गलालङ्कृतं नीत्वा नद्यां कर्म्म समाचरेत्।
दध्यन्नश्वेतमाल्याद्यैर्मन्त्रेण वरुणं जपेत्॥
ॐ पवित्रं मङ्गलं श्वेतं पाशहस्तं जलासनम्।

जीवनं प्रतीच्यां समासीनं सर्व्वसत्वानामम्रृतसम्भवं स्वाहा।

इन्द्रपृष्ठाव[1]वल्मीक राजवेश्याङ्गनान् मृदम्।
नदी भदन्त-गोष्टङ्गादादायालेपयेत् क्रमात्॥

इन्द्रेति इन्द्रस्थानम्।

हरेर्वक्त्रं शिरः कर्णौ हृदयं शिश्नमेव च॥
प्राक्पश्चात्क्रोत्रपुच्छादीन् वैद्यः शुचिविभूषणः।
स्नापयेत्क्षीधुसिक्ताङ्गं दधि क्षीर घृताम्बुभिः॥
वचा-विल्वाऽम्रृता-देवी सहा चैवापराजिता।

देवी चोरमहरिति प्रसिद्धा सहा घिउकुमारीति प्रसिद्धा।

पिष्टोन्माज्य(?) ततः स्नातं जलोत्थमनुमार्ज्जयेत्।
माषतैर्वन्धनैः पिष्टैः क्षीरमृत्तमधुकजैः॥

---

१ D कुल्माष।

शैल-पियङ्गु-सिद्धार्थ लोध्रापामार्गतण्डुलैः।
ततस्तं स्नापयेदश्वं प्राङ्मुखं कुशस्तरे स्थितम् ॥
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैः पल्लवैर्वा मृण्मयैर्घटैः।
पूरितं साहतचौमं श्वेतचन्दनचर्च्चितम् ॥
रक्षान्वितं सहोपाश्वं नयेत् स्रग्दामभूषितम्।

सहोपाश्वं सानुचराश्वम्।

राजा गत्वोत्तरे यागगृहं कृत्वा यथाविधि ॥
इतः प्रभृति वाहानां हयराजस्त्वमग्रणीः।
अभिषेकं प्रतीच्छस्वेत्युक्का तोरणमध्यगम् ॥
प्राङ्मुखं व्याघ्रचर्म्मस्थं पञ्चरत्नाचतैर्युतान्।
वचादि-स्त्री-शिला-ताल-भद्र-दन्ती-निशा-मदान्[1] ॥
त्रायन्तीं सोमराजीञ्च समङ्गामञ्जनं वरीम्।
पिष्ट्वा कुम्भाम्भसि प्राश्य शाखामौदुम्बरीं स्पृशेत् ॥

वचादि—

वचा विल्वामृता देवी सहा चैवापराजिता।

इति पूर्व्वकथिता, स्त्री हरिद्रा, शिला मनःशिला तालो हरितालः, भद्रं मुस्तकं दन्ती दान्तीति प्रसिद्धा निशा दारुहरिद्रा, मदः कस्तुरी त्रायन्ती तिला सोमराजी जीवाण्डजिरिति प्रसिद्धा समङ्गा मञ्जिष्ठा अञ्जनः शोभाञ्जनः, वरी शतावरी।

नृपोऽथ पूजयेत्पद्मैः काञ्चनैर्भिषजा सह ॥
मन्त्रपूतं चरुं भोज्यं शौचयित्वानुलेपयेत्।

---

१ A— मयान्।

गन्धैस्ततोऽर्च्चयेत् पुष्पैः स्थलजैर्जलजैर्विना ॥
ब्रह्माण्ये च नमस्कृत्य मुनये कश्यपाय च।
हविःशेषं बलिं गृह्णन् कुरुष्व विजयं प्रभो ॥
वैद्योपनीतं पिण्डं चेदत्ति जिघ्रति वा हयः।
जयक्षेमसुभिक्षाय दक्षिणाङ्घ्रिञ्च वर्जयेत् ॥
ब्रह्मवित्ते गुरुर्बुद्ध्यां केशेऽर्क्को वरुणो[1] हृदि।
आवर्त्ते दिक् दृशीन्द्वर्कौ कर्णयोरश्विनौ वचः ॥
जिह्वायाञ्च जवे वायुर्बले विष्णू रदे यमः।
पार्श्वे रुद्राः स्वधा वेदे वैनतेयः पराक्रमे ॥
नागपृष्ठन्तु पृष्ठे स्यात् विश्वेदेवाश्च मर्म्मसु।
खुराग्रे पन्नगा धर्म्मो ग्रीवायामनलो मुखे।
कुक्षावध्वा रतिः श्रोण्यां मारुतो जानुसन्धिषु ॥
ग्रहाश्च ह्रेषिते चोर्व्वोरोषध्युरसि वासुकिः।
विन्यस्याङ्गे सुरान् कर्णे जपेद्दक्षिणतो भिषक् ॥
स्मर गन्धर्व्वराज त्वं शृणुष्व वचनं मम।
गन्धर्व्वकुलजस्त्वञ्च माभूः कुलविदूषकः ॥
द्विजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य भास्करस्य च।
रुद्रस्य वरुणस्यैव पवनस्य बलेन वा ॥
हुताशनस्य दीप्त्या च स्मर जातिं तुरङ्गम।
स्मर राजेन्द्रपुत्र त्वं सत्यवाक्यमनुस्मरन् ॥
स्मर त्वं वारुणीं कन्यां स्मर त्वं कौस्तुभं मणिम्।

---

१ A रुक्मना।

क्षीरोदसागरे चैव मथ्यमाने सुरासुरैः॥
तत्र जातोऽसि गन्धर्व्व नाम्ना उच्चैःश्रवा हयः।
तत्र देवकुले जातः स्वकुलं[1] प्रतिपालय॥
कुले जातस्त्वमश्वानां मित्रं मे भव शाश्वतम्।
यस्य मित्रत्वमेतच्च सर्व्वं सर्व्वेण सर्व्वथा॥
यथाहं सर्व्वभूतानां तथा मां प्रतिपालय।
अक्षयश्चाव्ययश्चापि आवहे सिद्धिमावह॥
मण्डलं दर्शयित्वा तु पुनर्मन्त्रं जपेच्छ्रुतौ।
युष्मत्पृष्ठं समारुह्य हता दैत्याः सुरैः पुरा।
अधुना त्वां समारुह्य रिपुं जयतु मत्प्रभुः॥

कर्णजापमन्त्रः।

राक्षसं मृण्मयं न्यस्तमुदीच्यां दक्षिणामुखम्।
रक्तपुष्पांशुकं विप्रो हृदि शल्येन ताड़येत्॥
सम्पूज्यारुह्य चाश्वेन्द्रं निर्गच्छेत्तोरणान्तरे।
पार्थिवो मन्त्रसंपूतैः सिच्यमानः कुशोदकैः॥
जयेत्याशिषमादाय वैद्यामात्यपुरोधसाम्।
स तथैव गृहं गत्वा हयानभ्यर्च्चयेत् सुरान्।
भिषक्पुरस्कृतान् कृष्णान् यथास्थानं समादिशेत्॥

अभिषेकविधिः।

---

१ A सुकुलम्

अथ वरुणपूजा।

ॐ वरुण इहागच्छ ॐ वरुणाय नमः।

एहि देव जलाध्यक्ष यादोगणमहेश्वर।
नागदैत्योरगगणैः सततं सेविताच्युत!॥
नमोऽस्तु ते वारिचरश्रेष्ठ पाशधर ग्रह।
महीपालं जगत्पाश्वं रक्षस्व च शतं समाः॥
ये श्रेष्ठा भुजगा दिव्या भुवि श्रेष्ठा जलाश(ल)याः।
भगवद्भ्यो नमस्तेभ्यो जले रक्षन्तु वाहनम्॥
या नद्यः सागरं यान्ति पूर्व्वगाः पश्चिमाश्च याः।
याश्चापि दक्षिणां यान्ति ये च सर्व्वे जलाशयाः।
तानहं प्रणतः सर्व्वान् प्रणमामि कृताञ्जलिः॥

वरुणपूजामन्त्रः—

यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत् पितृहा मातृहा तथा।
व्रज त्वं तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव॥
विकृतिं यदि गच्छेस्त्वं युद्धेऽध्वनि तुरङ्गम।
रिपुं विजित्य समरे सह भर्त्रा सुखी भव॥

कर्णजापमन्त्रः—

नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गवनचारिणे।
सूर्य्यपुत्राय देवाय तुरङ्गाणां हिताय च॥
तुरङ्गपरिषद्यस्य मृगयोपरि धावति।
साश्वमश्वाधिपं रक्ष शरणं त्वां व्रजाम्यहम्॥

रेवन्तपूजामन्त्रः।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्‌शुक्लपक्षे तु स्वातियोगे सुशोभने।
पूर्व्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं सूर्य्यमावहत्॥
तस्मात् साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सदा।
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि॥
शान्तिस्वस्त्ययने कार्य्ये तदा तेषां दिने दिने।
धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचां सिद्धार्थकं तथा॥
पञ्चरङ्गेण सूत्रेण कण्ठे तेषान्तु बन्धयेत्।
वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाक्रैर्मन्त्रैः सविस्तरैः॥
वैश्वदेवैस्तथाग्नेयै र्होमः कार्य्यो दिने दिने।
तुरगा रक्षणीयाश्च पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः॥
न च ताड्याः क्वचित्तत्र न च वाह्याः कथञ्चन।
ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः॥
पृथिवीमवहन् पूर्व्वं सशैलवनकाननाम्।
कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः॥
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलः तस्मात्तान् तत्र पूजयेत्॥
शाक्रादृक्षात् समारभ्य नवम्यन्तञ्च पूर्व्ववत्।

ज्योतिःशास्त्रे पूजामन्त्रः—

पान्तु वो वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्गणाः।
भर्त्तारं रक्ष नागेन्द्र समयः प्रतिपाल्यताम्॥
अवाप्नो हि जयो युद्धे समये स्वस्ति नो व्रज।
श्रीस्ते सोमाद्बलं कृष्णात् तेजः सूर्य्याद् जवोऽनिलात्॥

स्थैर्य्यं मेरोर्जयो रुद्राद्यशो देवात् पुरन्दरात्।
युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिग्गजाश्च सह दैवतैः।
अश्विनौ सह गन्धर्व्वैः पान्तु त्वां सर्व्वतः सदा॥

इति गजाष्टकपूजा।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्लाश्वयुक्चतुर्थ्यान्तु जहौ देहं जले सती।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या सर्व्वसौभाग्यवर्द्धिनी॥
अर्घ्यैः पुष्पैश्च दीपैश्च धूपैर्माल्यैश्च कङ्कणैः।

कङ्कणं सिन्दूरम्।

कुङ्कुमाञ्जनवस्त्रैश्च नितम्बिन्युपयोगिभिः।
लवणालक्तकाभ्याञ्च गुडार्द्रकफलैस्तथा॥
तामुद्दिश्य तु नार्य्यस्तु पूज्याः स्युर्जीवभर्त्तृकाः।
भगिन्यो मातरश्चैव तथा नार्य्यः पतिव्रताः॥

भविष्यपुराणे—

तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन।
कृत्वा कुशमयान् नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत्॥
घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्पते।
गोधूमैः पयसा स्विन्नै र्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा॥
यस्त्वस्यां विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः।
पूजयेत् कुरुशार्दूल तस्य शेषादयो नृप॥
नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वै प्रभो

इति शान्तिपञ्चमीव्रतम्॥

अथ मूर्त्तिपूजाव्रतम्।

भविष्यपुराणे—

मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे व्रतं शृणु।
कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं समाचरेत्॥
अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासमतःपरम्।
उपवासपरोऽष्टम्यां पूजयेच्चण्डिकां बुधः॥
पद्मपत्रेक्षणां सौम्यां पूर्णचन्द्रनिभाननाम्।
चतुर्भुजां शूलधरां खड्ग-घण्टाग्रहस्तिनीम्॥
दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य विद्रुमं चोष्ठयोर्द्वयोः।

खड्ग-घण्टाग्रहस्तिनीं खड्ग-घण्टाग्रसमुद्बद्धहस्ताम्॥

कृत्वाक्षिणी वज्रमये दीर्घापाङ्गे नराधिप।
खड्गप्रहरणादीनि नानावर्णानि विन्यसेत्॥

वज्रमये हीरकप्रकृतिके।

कार्पासिकैरण्डजैश्च वासोभिः पूजयेदुमाम्।
विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा॥
भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या तथा भागवतान् नृप।
भोजयित्वा तु तान् भक्त्या दुर्गायाः पुरतो न्यसेत्॥

अण्डजैर्वासोभिः पट्टवस्त्रैः। भागवतान् भगवतीभक्तान्।

एवं यः पूजयेदर्च्चां दुर्गायाः श्रद्धयान्वितः।
स नरः सर्व्वयज्ञानां फलं प्राप्य दिवं व्रजेत्॥
पुनरेत्य महाभागो राजराजाधिपो भवेत्।
दाता सुरूपः सुभगः पुत्रवान् धनवान् भवेत्॥

ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
उपोषितै-र्वस्त्र-धूप-माल्य-रत्नानुलेपनैः ॥
दीपैरन्यैस्तथा भक्ष्यैः फलैर्मूलैश्च धान्यकैः ।
आमिषैर्विविधैः शाकै र्होमै र्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन घृतेन च ।
पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ॥
दुर्गागृहे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ।
वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥
रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि स्वानि पूज्यानि सर्व्वदा ।
नवम्यान्तु कृतस्नानैः सर्व्वैः पूज्याश्च ब्राह्मणाः ॥
भुक्त्वा तु शान्तिः कर्त्तव्या योगे गोधूलिनामनि ।
यदुक्तं शालिहोत्रे च ज्योतिःशास्त्रे च यन्मतम् ।
अथर्व्ववेदे यत् प्रोक्तं तत्र तच्च समाचरेत् ॥

शालिहोत्रे अश्वशिचाशास्त्रविशेषे ।

क्षिप्त्वा सकुक्कुटं छागं कृत्रिमे दारुवेश्मनि ।
श्रवणे चाथ सन्ध्यायां निर्दहेत्तु गृहं ततः ॥
निर्दह्यमानौ तौ तत्र निर्गच्छन्तौ विभावयेत् ।
दिशं शान्तां प्रदीप्तां वा दग्धां वा तत्फलप्रदाम् ॥
द्रष्टव्याश्चात्तशस्त्राश्च राज्ञा नीराजने जनाः ॥

अथ देवीपुराणे—

आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिवर्हिणीम्।
देवीं तां पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च॥
घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः।
बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्व्वभूतविनाशनम्॥
तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम्।
क्रीड़न्ति विविधैर्भोगै र्देवलोके सुदुर्लभे॥

तथा—

कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत्।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः॥
पूजां समारभेद्देव्या रक्षर्क्षे वारिभेऽपि वा।
पशोर्घातः प्रकर्त्तव्यो [1]गवलाजवधस्तथा॥
बलिक्षेपस्तु रक्षोभ्यः कार्य्यः सर्व्वाधिशान्तये।
रक्षर्क्षं मूलनक्षत्रं वारिभं पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रं गवलो माहिषः॥

आगमान्तरे—

आश्विनस्य सिताष्टम्यां महिषासुरनाशिनी।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह॥
अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः।
उपोषितै-र्वस्त्र-माल्यै-र्धूप-गन्धानुलेपनैः॥
दीपैर्बहुविधैर्भक्ष्यैः फलैर्मूलैश्च धान्यकैः।
आमिषै र्विविधैश्चैव बलि-ब्राह्मणतर्पणैः॥

---

१ A गवलाजस्य वाप्यथ।

बिल्वपत्रैश्चन्दनैश्च कुङ्कुमेन घृतेन च।
पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च॥
समांसरुधिरैर्दत्तैर्देवी तुष्यति वै भृशम्।
दुर्गागृहे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि मानवैः॥
वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च।
रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि स्वानि पूज्यानि यत्नतः॥

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते॥
अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं महादेवप्रियं सदा।
बिल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि॥
चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलेपिते।
बिल्वपत्रकृतापीड़े दुर्गेऽहं शरणं गतः॥

एभिर्मन्त्रैर्द्रोणपुष्प-बिल्वपत्र-जात्यादिभिः पूजयेत्। कर्पूरागुरुचन्दनै र्विलिप्तां गुग्गुलु चन्दनादिभिर्धूपं दत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य नैवेद्यं दद्यात्।

पश्चान्महिषमजं मेषं वा लक्षणान्वितम्—

ॐ कालि कालि वज्रेश्वरि लोहदण्डाय नम इति जप्त्वा विजयकामः खड्गेन घातयेत्।

ततश्च तद्रक्तमांसाभ्यां महाकौशिकमन्त्राभिमन्त्रिताभ्यां नैऋत्यां दिशि—ॐ पूतनायै नमः, वायव्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः, ऐशान्यां ॐ चरक्यै नमः, आग्नेय्यां ॐ विदार्य्यै नमः, एभिर्मन्त्रैर्बलिं दद्यात्।

महाकौशिकमन्त्रस्तु—

ॐ ह्रौं ॐ स्फुरु ॐ कुल्ल २ ॐ धुन २ ॐ गुलू २ ॐ तुलु २ ॐ धुनु २ मारय २ विभ्रामय २ कम्पय २ कम्पातय २ पुर २ पूरय ॐ द्रूँ ॐ ॐ भ्रं रं ह्रूं फट् फट् मर्द्दय २ ॐ ह्रूँ ॐ ह्रौं । अनेन शत्रुं पिष्टमयं खड्गेन घातयित्वा सप्रणवेन स्वनाम्ना स्कन्द-विशाखयोर्द्दत्वा स्नातव्यम् ॥

ॐ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो[1] दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्माधारस्तथैव च[2] ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्द्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते दैवतन्तु[3] जनार्द्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्व्वदा ॥
इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

इति खड्गपूजा ।

सर्व्वायुधानां प्रथमं निर्म्मितासि पिणाकिना ।
शूलायुधाद्विनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥
चण्डिकायां प्रदत्तासि सर्व्वाशुभनिवर्हणी ।
तया विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥

---

१ D विकर्म्मा च । २ A धर्म्मपालस्तथैव च ।
३ B धाता देवो ।

सर्व्वमलाङ्गभूताऽसि सर्व्वदुष्टनिवर्हणी ।
छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ[1] नमोऽस्तु ते ॥

इति छुरिकापूजा ।

रक्षाङ्गानि गजान्श्च रक्ष वारि धनानि च ।
मम देहं सदा रक्ष कट्टारक नमोऽस्तु ते ॥

इति कट्टारकपूजा ।

सर्व्वायुधमहामात्र सर्व्वदेवारिसूदन ।
चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च ।
त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्र नमाम्यहम् ॥

इति धनुःपूजा ।

दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्द्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण हृष्यन्ति वरवारणाः ।
तथास्तु तव घोषेण हर्षोऽस्माकं जयावहः ॥

इति दुन्दुभिपूजा ।

ऋतभुग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
नाग-किन्नर-गन्धर्व्व-यक्ष-भूत महोरगाः ॥
प्रमथास्च सहादित्यैर्भूतेशा मातृभिः सह ।
शक्रसेनापतिः स्कन्दो वरुणश्च स्थितस्त्वयि ॥

---

१ A शान्तिं देहि ।

कालनेमिवधे यद्वत् तथा त्रिपुरघातने।
हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा॥
शोभिताऽसि तथैवाद्य शोभस्व समयं स्मर[1]।
नीलां श्वेतामिमां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु ममारयः॥

इति पताकापूजा।

शर्म्मप्रदस्त्वं समरे वर्म्मन् सैन्ये यशोऽद्य मे।
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते॥

इति वर्म्मपूजा।

प्राणान् पातय शत्रोस्त्वमनया लोकमायया।
गृहाण जीवितं तेषां ममाशाश्च वर्द्ध्यताम्॥

इति कुन्तपूजा।

शशाङ्करसङ्काश शङ्खडिण्डीरपाण्डर।
प्रोत्सारय त्वं दुरितं चामरादिविभूषितः॥
यथाम्बुदश्छादयते शिवायैनां वसुन्धराम्।
तथा मां छादय छत्र युद्धेऽध्वानं शतं सदा॥

इति छत्रपूजा।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
विष्णुना त्वं धृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इति शङ्खपूजा।

विजयो जयदो जेता रिपुघाती प्रियङ्करः।
दुःसहो धर्म्मदः शान्तः सर्व्वारिष्टविनाशनः॥

---

१ क्वचित्— शोभस्वास्मांश्च संस्मर।

[1]इत्यष्टौ तव नामानि यस्मात् सिंहपराक्रमे।
तेन सिंहासनेति त्वं नाम्ना देवेषु गीयसे॥
नमस्ते सर्व्वतोभद्र भद्रो भव महीपतेः।
त्रैलोक्यजयसर्व्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते॥

इति सिंहासनपूजा।

इति महाष्टमी।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—

नवम्यां श्रीसमायुक्ता देवैः सर्व्वैः प्रपूजिता।
जघान महिषं दुष्टमवध्यं देवतादिभिः॥
लब्धाभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य तु।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नवम्याञ्चण्डिका बुधैः॥
महत्वं हि यतः प्राप्ता तत्र देवी सरस्वती।
अतोऽयं महती प्रोक्ता नवमीयं सदा बुधैः॥
पूजयित्वा महादेवीं नवम्यान्तत्र चण्डिकाम्।
महत्वं प्राप्तवान् वीरो ब्रह्मा विष्णुस्तथामराः॥
तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी।
उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्व्वपार्थिवैः॥
मूलोत्तरेण ऋक्षेण संयुक्ता विधिवन्नृप।
विशेषतो ध्यानजपैर्बालवृद्धैः सयौवतैः॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः।
अत्र दानानि देयानि सोपवासैर्नरैर्नृप॥

---

१ मूले— इत्यष्टौ सन्निधौ प्रोक्तास्तव सिंहा महाबलाः।

गोसुवर्णादि राजेन्द्र वस्त्राणि विविधानि च।
स्वमांसरुधिरैर्दत्तै र्देवी तुष्यति वै भृशम्॥
महिषी-छाग-मेषाणां रुधिरेण तथा नृप।
स्वमेकमेकं वरदा तृप्ता भवति चण्डिका॥
सहस्रं तृप्तिमायाति स्वदेहरुधिरेण तु।
तर्पिता विधिवद्दुर्गा भिला बाहुरुजङ्के।
नारेण शिरसा वीर पूजिता विधिवन्नृप।
तृप्ता भवेद्भृशं दुर्गा वर्षाणां लक्षमेव च॥
एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्व्वदस्युभिः।
अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गैश्च किन्नरैर्व्वर्व्वरैः शकैः॥
मासि चाश्वयुजे शुक्ला नवमी या नराधिप।
तस्यां यत् क्रियते वीर नरैः स्नानादिकं प्रभो।
तत्सर्व्वमक्षयं तेषां तद्वै सिद्धिकरन्तथा॥

देवीपुराणे— ब्रह्मोवाच—

हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे।
देव्या उपासका देवाः प्रभूता राक्षसास्तथा॥
आगता घातितन्दृष्ट्वा महिषं तं सुदुर्ज्जयम्।
ब्रह्म-विष्णु-सुरेशाना इन्द्र-चन्द्र-यमानलाः॥
आदित्या वसवो रुद्रा ग्रहा नागाः सगुह्यकाः।
समेत्य सर्व्वे देवास्ते देवीं भक्त्या प्रतुष्टुवुः॥
वरश्च सर्व्वलोकानां प्रददौ भयनाशिनी॥
बलिन्ददुश्च भूतानां महिषाजामिषेण च।

पवेयुः शङ्खभेर्य्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥
कृत्वा दुन्दुभिनादांश्च पटहशब्दान् समर्द्दनान् ।
पताका ध्वजच्छत्रादिघण्टा-चामरशोभिताः ॥
तद्दिने कारयाञ्चक्रे देवीभक्तः सुरोत्तमः ।
एतस्मिंश्च दिने वत्स भूतप्रेतसमाकुले ॥
कृता देवेश देवैश्च महापूजा च शाश्वती ।
आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिवर्हणीम् ।
देवीं सम्पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
घातयित्वा पशुं भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥
बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्व्वभूतविनाशकम् ।
तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ॥
क्रीड़न्ते विविधैर्भोगै र्देवलोके सुदुर्लभे ।
नाधयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ॥
न च देवा ग्रहा दैत्या नासुरा न च पन्नगाः ।
बाधयन्ति सुराध्यक्ष देवीपादौ समाश्रितान् ॥
यावद्भूरथवाकाशं जलं वह्नि-शशि-ग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
एतत्ते देवराजेन्द्र स्वर्गवासफलप्रदम् ।
परापरविभागे तु क्रियायोगेन कीर्त्तितम् ॥
भागवतपुराणे देव्यवतारे नवमीक्रियासूचनमष्ट-
चत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्रैव ब्रह्मोवाच—

एवं महाबलं शक्र पुरा देवारिकण्टकम्।
हत्वा देवी वरं दद्युर्विष्ण्वादीनां प्रतोषिता॥

दद्युर्ददावित्यर्थः।

इन्द्र उवाच—

आश्विनस्य सिते पक्षे नवम्यां प्रतिवत्सरम्।
श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम्॥

ब्रह्मोवाच—

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि।
महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्व्वशत्रुनिवर्हणम्॥
सर्व्वलोकोपकारार्थं विशेषादतिवृष्टिषु[1]।
कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालने॥
गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः।
सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः॥
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्।
कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः॥
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्।
अयाची[2]त्यथवैकाशी नक्ताशी त्वथ गोप्रदः॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः।
जप-होम समायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा॥

---

१ मूले अतिदृष्टिषु। २ A, D दुग्धपक्वाशी।

अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
एकं वा वित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
सुग्धाची लक्षणोपेता खड्गे शूले च पूजयेत् ॥
सर्व्वोपहारसम्पन्न वस्त्र रत्नफलादिभिः ।
कारयेद्रथदोलादीन् पूजाञ्च वलिदैविकीम्[1] ॥
पुष्पैश्च द्रोण विल्वाम्र जाती पुन्नाग-चम्पकैः ।
विचित्रां रचयेत् पूजामष्टम्याञ्च उपासयेत् ॥

उपासयेत् आराधयेत् ।

दुर्गारतो[2] जपेन्मन्त्रमेकचित्तः समाहितः ।
तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तम ॥
पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं [3]महिषञ्च सुपूजितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्ना खड्गेन घातयेत् ॥
तदुत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
तस्याग्रतस्तथा स्नायाच्छत्रं कृत्वा च पिष्टजम् ।
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्द-विशाखयोः ॥
देवीन्तु स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीर-सर्पिर्जलादिभिः ।
कुङ्कुमागुरु-कर्पूर चन्दनैश्च प्रधूपयेत् ॥
हेमादि पुष्परत्नानि वासांसि सुहितानि च ।

---

१ A —दैवकाम् । २ D —दुर्गायतः ।
३ A B गन्धपुष्पसुगन्धितम् ।

नैवेद्यं सुप्रभूतञ्च देयं देव्याः सुभावितैः ॥
देवीभक्तांश्च पूज्येत कन्यकाः प्रमदादि च।
द्विजादीनथ पाखण्डानन्नदानेन तोषयेत् ॥
नन्दाभक्ता नरा ये तु महाव्रतधराश्च ये।
पूजयेत्तान्विशेषेण यस्मात्तद्रूपमम्बिका ॥
मातराणाञ्च देवीनां पूजा कार्य्या तदा निशि।
ध्वजपत्र-पताकादि उच्छ्रयेच्चण्डिकागृहे ॥
रथयात्रा बलिक्षेपं पटुवाद्यरवाकुलम्।
कारयेत्तुष्यते येन देवी पशुविघातनैः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तितः सुरसत्तम।
महानवम्यां पूजेयं सर्व्वकामप्रदायिका ॥
सर्व्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता।
कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदम् ॥

शुक्लामारभ्य नन्दिकामित्यनेन षष्ठीतः प्रभृति नवमीपर्य्यन्तं व्रतमित्युक्तं तेन पञ्चम्यामेकभक्तं ततः प्रातःसंकल्पः, षष्ठी सप्तम्यष्टमी नवमीषु यथाक्रममयाचितैकाशित्व नक्ताशित्व गोप्रदत्वानि। जितद्वन्द्वो द्वन्द्वदुःखेष्वनुद्विग्नः चतुर्ष्वपि दिवसेषु जपेन्मन्त्रं दुर्गा-देवताकमेव, नृपोत्तमैः प्रदातव्यमिति व्यवहितेनान्वयः। पञ्चाब्दं पञ्चवर्षीयम् लक्षणोपेतम्, महाकौशिकमन्त्रस्तु महाष्टम्यां कथितः।

आश्विने दुर्गामधिकृत्य शिष्टाः पठन्ति।

---

१ D चर्च्चिका—।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा ।
नवम्यां भोजयेद्देवीं गीतवादित्रनिस्वनैः ॥
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नपयेच्च शुभैर्जलैः ॥
सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्याञ्चाप्युपोषणम् ।
पूजा जागरणञ्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥
सम्प्रेषणं दशम्यान्तु क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ।
नीराजनं दशम्यान्तु बलवृद्धिकरं महत् ॥

क्रीड़ाप्रकारमाह:—

भगलिङ्गक्रियावाग्भि क्रीड़येयुरलं जनाः ।
यस्य नाक्षिप्यते तत्र यस्य नाक्षिपते परान् ॥
क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात्तस्य सुदारुणम् ।
मूलेन सफलां विल्वस्य शाखामाहृत्य पूजयेत् ॥

मूलेन मूलनक्षत्रेण ।

पूजयित्वा श्रवणेन प्रातरेव विसर्ज्जयेत् ।

महाष्टमी-महानवम्योर्नवपूजाविधिस्तु शिल्पशास्त्र—

नवपद्मात्मकस्थाने पूज्या दुर्गा सुमूर्त्तिभिः ।
आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्वाक्षरैः क्रमात् ॥

आदौ प्रथमम् ।

दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहेति नव तत्वाक्षराणि ।
अयञ्च प्रणवादिः पठनीयः ॥

अष्टादशभुजैकान्तपीनवक्षःस्तनोरुका।

मूर्द्धजं खेटकं घण्टामादर्शं तर्ज्जनं धनुः॥

ध्वजं डमरुकं पाशं बिभ्रती वामके ततः

शक्ति मुद्गर शूलञ्च वज्रं खड्गमथाङ्कुशम्॥

शरं चक्रं शलाकाञ्च एतैरेवायुधैर्युता।

खेटो वधफल इति प्रसिद्धः॥

शेषाः षोड़शहस्तास्तु तर्ज्जनीं डमरुं विना।

मध्यस्थिता उग्रचण्डा अष्टादशभुजा कार्य्या॥

अन्यदिगवस्थितास्तु षोड़शहस्ताः।

रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका॥

नवमी चोग्रचण्डा च मध्यस्था च प्रकीर्त्तिता।

गोरोचनारुणा कृष्णा-नीला-शुक्ला च धूम्रिका।

पीता च पाण्डरा रक्ता आलीढ़स्था हरिस्थिता॥

आलीढ़ो धनुःस्थानविशेषः, हरिः सिंहः।

महिषोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचग्रहमुष्टिका।

महिषो महिषासुरः, अथ देव्यग्रे महिषशरीरे स पुनर्जातः खड्गहस्त इत्यर्थः। तत्कचग्रहमुष्टिका तदीयोर्द्धकचे कृतदृढ़मुष्टिः।

स्थाप्या वृत्तेन पङ्क्त्या वा इत्युक्तं स्कन्दयामले।

ता देव्यो मण्डलाकारेण वा ऋजुपङ्क्त्या वा धार्य्याः, स्कन्दयामल आगमविशेषः।

पूजने स्तुतिपाठः—

महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
[1]द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥
रूपं देहि यशो देहि [2]भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्व्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम् ।
येन भीरोरपि महाशौर्य्यं भवति तत्क्षणात् ॥
मासि चाश्वयुजे [3]शुद्धां नवमीं समुपोषितः ।
सप्तम्यां कृतसंकल्पः स्थित्वाष्टम्यां निरोदनः ॥
नवम्यां प्राशयेत्पिष्टं[4] प्रथमं भक्तितो नृप ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव प्रपूजयेत् ॥
दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम् ।
एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृपः[5] ॥
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्या कुमारिकाः ।
हेमवस्त्रादिभिस्तास्तु भूषयित्वा स्वशक्तितः ॥
पश्चात् क्षमापयेत्तान्तु देवी मे प्रीयतामिति ।
एवं कृते भ्रष्टराज्यो लभेद्राज्यं न संशयः ॥
अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति ।

---

१ B आयुः । २ A भगम् ।
३ मूले— शुद्धा नवमी समुपोषिता ।
४ A C पिण्डम् । ५ A —तु विधानतः ।

शुद्धां शुक्लां तेन शुक्लनवमीमात्रे व्रतमिदं। निरोदनो निराहारः, निरोदनं निराहारमिति भविष्ये ओदनपदस्य आहारपरत्वदर्शनात्। नवमीं समुपोषित इति नवमीव्रतत्वख्यापनार्थमन्यथा पिष्टप्राशनविधिविरोधात्।

एवमन्यत्राप्येकादश्युपवासपूर्व्वक द्वादशीकालीन विष्णुपूजात्मकद्वादशीव्रते द्वादशी समुपोषिता इति बहुशो विधानं वराहपुराणे।

इति शौर्य्यव्रतम्।

अथ शिष्टाचारपरिप्राप्तदशम्यपराजिता।

ॐ अपराजितायै नमः। ॐ क्रियाशक्त्यै नमः। ॐ उमायै नमः। इति प्रतिष्ठामन्त्रः।

चतुर्भुजां पीतवस्त्रां सर्व्वाभरणभूषिताम्।
खड्गचर्म्मवराभयहस्तां त्रिनेत्रामीषत्प्रहसितवदनाम्॥

ध्यात्वा ॐ ह्रीं अपराजितायै नमः ॐ अपराजिताहृदयाय नमः ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ततो दक्षिणे ॐ नमो जयायै नमः इति पूजयेत्। वामे ॐ विजयायै नम इति पूजयित्वा हरिद्रावस्त्रेण दूर्व्वासिद्धार्थकं बद्धा देव्या हृदि धृत्वा अभिलषितकामनया स्वाङ्गेन धारयेत्।

ततः प्रयातकं कुर्य्यात्ततः ॐ कारमुच्चारयन् प्रदक्षिणं कृत्वा प्रभाद्यानेन मन्त्रेण विसर्ज्जयेत्।

इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।
रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥

इत्यपराजितापूजा ।

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

ज्योतिःशास्त्रे—

द्वादश्यामष्टम्यां कार्त्तिकशुक्लपञ्चदश्यां वा आश्वयुजे वा कुर्य्यान्न।राजसंज्ञिकां शान्तिम् ।

नीराजनेऽतिवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥

दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपैति ।

खञ्जनको नामायं विहगस्तस्य दर्शनेन प्रथमे प्रोक्तानि यानि फलानि मुनिभिस्तानि प्रवक्ष्यामि ।

स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठस्य कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरचरणान्तः स चिन्नकृत् ।
अतिरक्तः पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥

खञ्जनविभाग आगमान्तरम्—

समन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रः
ततोऽनुभद्रोऽम्बरभद्र एव ।
एषां चतुर्णामपि खञ्जनाना-
माचक्ष्महे सम्प्रति लक्षणानि ॥

यः कन्धरोरःशिरसां समन्तात्
विभर्त्ति कार्ष्ण्यं स समन्तभद्रः।
कृष्णेन युक्तः शिरसोरसा च
भवेत् प्रभद्रः सितकण्ठपृष्ठः॥
कण्ठोरसी यस्य तु खञ्जनस्य
कृष्णे भवेतां स मतोऽनुभद्रः।
कृष्णा भवेत् कण्ठगतैव रेखा
यस्य त्वसावम्बरभद्रनामा॥
मध्यादमीषां शुभकार्य्यसिद्धौ
यो यो भवेत् पूर्व्वतरः स मुख्यः।
आकाशभद्रो गलमात्रकृष्णः
सितानना कार्य्यविनाशनाय॥
स्याद्यो हरिद्रारससन्निकाशो
गोमूत्रनामा स तु खञ्जरीटः।
निरीक्षितः प्राग्दिवसे प्रभूतम्
दुःखोद्भवं शंसति यावदब्दम्॥

आश्रयमधिकृत्य वराहसंहितायाम्।

अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलालयेषु पुण्येषु करि-तुरगमूर्ध्नि[1] प्रासादोद्यानहर्म्येषु गोपृष्ठ-सत्समागम यज्ञोत्सव पार्थिवद्विजसमीपे हस्तिबन्धनशाला-च्छत्र-ध्वज-चामराद्येषु देव[2]-समीप-सिताम्बर-कमलोत्पलपूजितोपलिप्ते च— तथा—

---

१ D तुरङ्गम। २ D हेम।

दधिपात्र धान्यकूटेषु श्रियं खञ्जनः कुरुते ।
पङ्के शाद्वलाग्निर्गोरसमन्यच्च वृषगोमयोपगते ॥
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविक्रयः ।
गृहपटलेऽथ भंशो वर्ध्रे बन्धो शुचौ भवति रोगः ॥
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ।
महिषोष्ट्र-गर्द्दभास्थि-श्मशान-गृहकोण-शर्करादृष्टः ॥
प्राकार भस्म केशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ।
पक्षौ धुन्वन्नशुभः पिबन् वापि वारिवाहस्थः ॥
सूर्य्योदये प्रशस्तो नेष्टकरः खञ्जनोऽस्तमये ॥

वारिवाहो जलप्रणाड़िका ।

तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत् कौतुकोपनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥

मृत विकल विभिन्न रोहितः सुतनु समानफलप्रदः ।
धनकृदभिनिलीयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
अभिनिलीयमानकः स्वाकाशाद्भूमौ पतन् ॥

आगमान्तरे—

[1]अजेषु गोषु गज-वाजि-महोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु ।

---

1 D अजासु ।

भस्मास्थिकाष्ठ [1]नखलोमतुषेषु दृष्टो
[2]दुःखं ददाति खलु खञ्जनकोऽब्दमेकम् ॥
गजाश्वशालोपवनान्तरेषु
प्रासादहर्म्याग्रसिताम्बरेषु।
दध्यादिभाण्डेऽप्युपलिप्तभूमौ
सुवर्णराजान्तिकचामरेषु ॥

सक्षाय कुद्यास्बर पत्रपुष्पफलावनम्रेषु शुभद्रुमेषु।
येनोपविष्टः प्रथमेऽह्नि दृष्टस्तस्य श्रियं खञ्जनको ददाति ॥
नद्यादितीराम्बुज-गोकरीष-गोपुच्छ-दूर्व्वा-नृपमन्दिरेषु।
अट्टाल जम्बालफल प्रवाल क्षीरद्रुमोपस्कर-तोरणेषु ॥
एतेषु चाद्येऽहनि खञ्जरीटो दृष्टोऽतिहृष्टः सहसोपविष्टः।
तोयान्नपानप्रियगोऽश्ववस्त्रलाभाय रोगोपशमाय चेष्टः ॥

तुरङ्ग मातङ्ग महोरगेषु
सरोज गोपुच्छ वृषेषु येन।
पूर्व्वन्न दृष्टोऽहनि खञ्जरीटो
निःसंशयं तस्य भवेन्नृपत्वम् ॥

पूर्व्वन्नाहनि पूर्व्वाह्ने।

धान्यानुलब्ध्यै महिषाव्यजादौ स्याद्गोमये गोरसलाभहेतुः।
वस्त्रस्य लाभाय च शाद्वलादौ लाभाय गेहस्य च नावि दृष्टः ॥
प्रदर्शितेऽन्येन च खञ्जरीटे स्यादन्यनार्य्या सह सङ्गलाभः।

---

१ B तुषलोमटणेषु।

२ क्वचित्— रिष्टं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः।

विवाहलाभोऽनखातभूमौ धान्यस्य राशावपि धान्यलाभः ।
भवेत् प्रभाते प्रियसङ्गमाय स्याद्बन्धुसङ्गाय तथान्तरीक्षे ॥
भूम्ने धनायावतरन्नभस्तः खादन् पिबन् भोजनपानलब्ध्यै ।
एवं प्रकारेषु मनोरमेषु स्थानान्तरेषूक्तफलान्तराणि ॥
इच्छानुरूपाणि ददात्यवश्यं पूर्व्वञ्च दृष्टोऽहनि खञ्जरीटः ।

बल्मीदृषत् कण्टकि शुष्कवृक्ष-
दग्धास्थिशूलामृतलाभमेषु ?
शून्यालये लोमसु गेहकोणे
तुषे पलाशे सिकतासु यूपे ।
एषु प्रदेशेष्वथ चापरेषु
नदीतटेषूपहतेषु दृष्टः ।
कुमूर्त्तिचेष्टः स तदा करोति
न्यक्कारभीरून् कलहाननर्थान् ॥

बन्धो वरत्रासु शुचौ च रोगो गृहच्छदे स्याद्द्रविणस्य नाशः ।
निरीक्षिते वाऽदिशि देशभङ्गो निद्राभिभूतेऽतिभवेच्च रोगः ॥

खरोष्ट्र-कौलेयक पृष्ठयात-
श्छिन्दन् सुपक्षौ विदधाति मृत्युम् ।
पक्षौ विधून्वन् दिवसस्य चान्ते
बद्धो मृतो वा न शुभः कदाचित् ॥

पृष्ठयातः पृष्ठप्राप्तः कौलेयकः श्वा ।

यादृश्यवस्था शकुनेरमुष्य शुभाऽशुभा वा प्रथमेऽह्नि दृष्टा ।
स्वस्यापि तादृश्युपलक्षणीया तद्विस्तरेणालमिहापरेण ॥

पूर्व्वोक्तमेतच्छकुनं प्रशस्तं
यात्रादिकार्य्येष्वपि तुल्यमार्गः ।
प्रत्यक्षमाश्चर्य्यमिदन्त्विहास्य
सर्व्वो जनः पश्यतु खञ्जनस्य ॥

दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ प्रदेशे
स्वं चेष्टितं खञ्जनको विदध्यात् ।
मन्त्रेण पूजा शिरसा प्रणामः
तत्सूचितस्येष्टफलस्य सिद्ध्यै ॥

खञ्जनस्य परिकीर्त्तनम् शुभम्
दर्शनं भवति मङ्गलप्रदम् ।
यात्यसौ यदि पुनः प्रदक्षिणम्
तत्करोति पथिकस्य वाञ्छितम् ॥

दर्शने पठनीयमन्त्रः—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्व-
मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।
विलोक्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते ॥

कुचेष्टितो यः कुवपुः कुदेशे
निरीक्षितः खञ्जनकः कदाचित् ।
द्रष्टा विशेषात् परितोषयेत्तम्
घाताय तत्सूचितदुष्कृतस्य ॥

मांसं न भुञ्जीत शयीत भूमौ
स्त्रियं न सेवेत दिनानि सप्त।
स्नायाज्जपेत् संजुहुयाच्च वह्नौ
पैष्टं पुमान् खञ्जनमर्च्चयेच्च॥

वराहसंहितायाम्—

नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमयुक्तमर्घं शुभ-
मभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जरीटम्
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चनेऽनुरक्तः।
न नृपतिरशुभं प्राप्नुयात् सः
यदि दिनानि न सप्त मांसभोजी॥

आवर्षात् प्रथमदर्शने फलं प्रतिदिनन्तु दिनशेषे दिक्स्थानं मूर्त्तिलग्नञ्च शान्तदीप्तादिभिस्त्रोद्यम्।

तत्र वसन्तराजे—

दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता।
सा धूमिता यां सवितार्भ्युपेता
शेषा दिगन्ताः किल पञ्च शान्ताः॥
दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री
धूमान्विता चानलदिक् प्रभाते

प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेषु
भुंक्ते दिशोऽष्टौ भविता क्रमेण ॥
दग्धेषु दग्धं ज्वलितं ज्वलत्सु
फलं जनिष्यत्यथ धूमितेषु।
दिशां विभागेषु विभज्य जातः
कार्य्योद्यतानां कुशले सदैव ॥

इति खञ्जनदर्शनम्।

वराहपुराणे दुर्वासा उवाच—

तद्वदाश्वयुजे मासि द्वादशीं सितपक्षिणीम्।
सङ्कल्प्याभ्यर्च्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् ॥
पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये।
उदरं सर्व्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः ॥
अव्ययाय तथा बाहू प्राग्वदस्त्राणि पूजयेत्।
प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत् ॥
तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभञ्च विन्यसेत्।
तमेवमेव सम्पूज्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
प्रभातायास्तु शर्व्वर्य्यां ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
आसीत् कृतयुगे राजा भद्राश्वो नाम वीर्य्यवान् ॥
यस्य नाम्नाऽभवद्वर्षं भद्राश्वं नामनामतः।
तस्यागस्त्यः कदाचित्तु गृहमागत्य भूपतेः ॥

उवाच पञ्चरात्रन्तु वसामि भवतो गृहे ।
तं राजा शिरसा नत्वा स्थीयतामित्यभाषत ॥
तस्य कान्तिमयी नाम्ना भार्य्या परमशोभना ।
तामगस्त्यस्तया दृष्ट्वा रूपतेजोऽन्वितां शुभाम् ॥
सपत्न्यस्त्र भयात्तस्याः कुर्व्वन्त्यः कर्म्म शोभनाः ।
साधु साधु जगन्नाथ स्त्री शूद्रः साधु साध्विति ॥
एवमुक्त्वा ननर्त्तोच्चैर[1]गस्त्यो राजसन्निधौ ।

राजोवाच—

किं हर्षकारणं ब्रह्मन् येनैवं नृत्यते भवान् ।

अगस्त्य उवाच—

इयं राज्ञी त्वदीयाभूत् दासी वैश्यस्य वैदिशे ।
नगरे हरिदत्तस्य त्वमस्याः पतिरेव च ॥
तस्यैव कर्म्मकारोऽभूच्छूद्रो[2] विन्ध्येति नामतः ।
वैश्यो वाश्वयुजे मासि द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥
स्वयं विष्णवालयं गत्वा गन्धपुष्पादिभिर्हरिम् ।
अभ्यर्च्च्य स्वगृहं प्रायाद्भवन्तौ रक्षपालकौ ॥
स्थाप्य द्वावपि दीपानां ज्वालनार्थं महामते ।
गते तस्मिन् भवन्तौ तान् दीपान् ज्वालयन्तौ[3] स्थितौ ॥
यावत् प्रभाता रजनी निःशाठ्येन नरोत्तम ।
ततः कालेन महता मृतौ[4] द्वावपि दम्पती ॥

---

१ A D अथ अगस्त्यः। २ D शूद्रः।
३ मूले तद्दीपप्रज्वालने। ४ A D भूतौ।

तेन पुण्येन ते जन्म प्रियव्रतगृहेऽभवत्।
इयञ्च पत्नी ते जाता वैश्यदास्यभवत् प्रिया[1]॥
पारक्यस्यापि दीपस्य ज्वालितस्य हरेर्गृहे।
इयं व्युष्टिः परा जाता भक्तिप्रक्रस्य ते पुरा॥
स्वेन यः पुनरर्थेन विष्णुमभ्यर्च्च्य दीपकम्।
ज्वालयेत्तस्य यत् पुण्यं तत् संख्यातुं न शक्यते॥

अत्र प्राग्वदित्याद्यतिदेशकपदैर्वराहपुराणीयवच्यमाणमार्ग-द्वादशीधर्म्मा यथायथमतिदिश्यन्ते।

पद्मनाभद्वादशीव्रतम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

प्रीणयेदश्वशिरसमश्वन्दत्वा तथाश्विने।
एतच्चाश्विनशुक्लद्वादश्यामेवं दानं तथैव प्रक्रमात्।

ब्रह्मपुराणे—

सोपवासस्य कर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः।
द्वादश्यां वासुदेवस्य पूजनीयस्य सर्व्वदा॥
यात्रोत्सवस्य कर्त्तव्यस्तयोदश्याञ्च विष्णवे।
उपवासश्चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं यजेत्॥
आश्वयुज्यां पुरा विप्रैः काम्यो होमः प्रवर्त्तितः।
महाभयेषु रक्षार्थं द्वारोपान्ते हुताशनः॥

---

1 D पुरा।

यवाज्यतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।
पूर्णेन्दुः पूजितश्चापि पक्कैर्धान्यैः फलैस्तथा ॥
देवदारुवने नग्नः स्तब्धलिङ्गो दिगम्बरः ।
सभार्य्यः पूजितो विप्रैः स्कन्द-नन्दिगणैर्युतः ॥
देवैरश्वपतिश्चापि रेवन्तः पूजितस्तदा ।
मुनिभिर्गौस्तु सुरभिर्गोमद्भिः सुरपूजिता ॥
छागरूपश्च मुनिभिः पूजितोऽत्र हुताशनः ।
औरभ्ररूपी देवस्तु पूजितस्तु जलाधिपः ॥
विनायकेन सृष्टास्तु वरुणाद्या महाबलाः ।
कान्तारे दीपदानञ्च विष्णुना संप्रकीर्त्तितम् ॥
कश्यपेन निकुम्भस्य युद्धादागमनं कृतम् ।
युगपत्तत्र कर्त्तव्या द्वादशैते महोत्सवाः ॥
आश्वयुज्यां पूर्णिमायां निकुम्भो बालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपगाः ।
शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डलैः ॥
पुष्पार्घफलधूपान्नसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानारङ्गैर्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबालकैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
स्त्रीवृद्धमूर्ख-बालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ॥

द्वारोपान्ते प्रदीप्तश्च सम्पूज्यो हव्यवाहनः।
यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः॥
पूजितव्यश्च पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च।
रुद्रः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः॥
गोमह्निः सुरभिः पूज्यो छागवह्निर्हुताशनः।
औरभ्रवह्निर्वरुणो गजवह्निर्विनायकः॥
[1]पूज्यमानश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः।
ततः पूज्यो निकुम्भस्तु समाषैस्तिलतण्डुलैः॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृशराद्यैश्च भूरिभिः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्ज्जितम्॥
शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा।
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्टाः क्रीड़ाः पृथग्विधाः॥
ततः प्रभातसमये स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः।
मङ्गलालभनं कार्य्यं वह्निसम्पूजनं तथा॥
भोक्तव्यं बान्धवैः सार्द्धं क्रीड़ितव्यं यथासुखम्।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वितीयायामनन्तरम्॥
प्रभाते कर्द्दमाक्तैस्तु क्रीड़ितव्यं पिशाचवत्।
निर्लज्जैस्त्वाथ सर्व्वत्र रुद्रवत् सर्व्ववेश्मसु॥
यस्मात् स देशः सोत्कण्ठः पिशाचैः शम्भुवाहनैः[2]।
लब्धस्तु कश्यपात् पूर्व्वं सक्रोधस्य प्रजापतेः॥

---

१ A पङ्क्तिपञ्चकं पतितम्। २ D शान्तवाहनैः।

आनीय चाथ मित्राणि लेपनीयानि कर्द्दमैः ।
कामाग्निज्वलनैर्वाक्यैः स्त्रीपुंलिङ्गानुवादिभिः ॥
वाचा पैशाचमाचारं कल्पयद्भिरितस्ततः ।
अश्लीलान्यपि जल्पद्भिराक्रोशद्भिश्च संमुखम् ॥
तस्मिन्नहनि पूर्व्वाह्णे निकुम्भस्यानुयायिनः ।
कान्तवेशाः पिशाचाश्च प्रविशन्ति नरांश्च तान् ॥
अपराह्णे ततः स्नातांस्त्यक्त्वा गच्छन्ति बन्धुवत् ।
दर्पाभिमानदोषेण तत्र यस्त्वागतान् नरान् ॥
न पूजयति मोहेन क्रीड़ां न कुरुतेऽथवा ।
तं निर्द्दहन्ति ते क्रोधात् पिशाचा रौद्रदर्शनाः ॥
ततः स्नातैर्नरैः पूज्यो देवो दामोदरो हरिः ।
सम्पूज्य विप्रान् भोक्तव्यं स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः ॥
बन्धु मित्र कलत्रैश्च सहितैश्च यथाक्रमम् ।
ततः प्रभृति षण्मासान् स्वेषु वेश्मसु मानवैः ॥
अग्निः सन्निहितः[1] कार्य्यो रात्रौ सिद्धार्थकास्तिलाः ।
मांसं समग्रं देयञ्च दीपो नित्यं गृहाद्बहिः ॥
आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणं चरेत् ॥

---

१ क्वचित् सुसंस्कृतः ।

लक्ष्मीपूजामन्त्रः—

ॐ नमस्ते सर्व्वभूतानां वरदासि हरिप्रिये।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्तदर्च्चनात्॥

इन्द्रपूजामन्त्रस्तु—

विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः॥

अत्र कान्तारदीपदानस्य रात्रिकार्य्यश्रुतेः-[1]

युगपत्तत्र कर्त्तव्या द्वादशैते महोत्सवाः।

इति वचनादन्येऽप्युत्सवा रात्रिकर्त्तव्याः। एवञ्च साहचर्य्यात्—

शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा।

वह्निपार्श्वगतैर्नेया—

इति स्वरसादाचाराच्च अन्यत्र निकुम्भादिपूजायां चैत्रकृष्ण-चतुर्द्दश्यां रात्रिकृत्यत्वदर्शनात् गौड़स्मृतिविहितजागरणरात्रेरेव सन्निहितायाः—

कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये।

इत्यनेन स्तुतिविषयत्वौचित्यादनुकूलतापादक स्नानमार्ग-शोधनाद्यतिरिक्तं द्वारोर्द्धभित्त्यादिसकलपूजादिकर्म्म रात्रा-वेवेति बहवः।

अन्ये तु— पूर्व्वाह्णोपरोधेन प्राचीनपूजां तत्रैव मन्यन्ते लक्ष्मी-पूजादिकञ्च रात्रौ कारयन्ति। अनुकूलन्तु मनागाद्यपेक्षते (?)।

---

१ D —कार्य्यस्थितेः।

स्कन्दपुराणे—

अन्धके चागते तस्मिन् कर्त्ताहं कौमुदीमिति ।

इत्युपक्रमे—

ततः प्रभृति राजा वै आज्ञापयति कौमुदीम् ।
देवराचिह्न देवस्य रुद्रस्यासुरनाशिनीम् ॥
सुसंसृष्टोपलिप्ताभी रथ्याभिः क्रियतां पुरम् ।
वासोभिरहतैः सर्व्वे भवन्तु पुरवासिनः ॥
स्रग्विणः सशिरःस्नाता दत्तपङ्क्ता यथाक्रमम् ।
गायन्तु गायनाश्चैव नृत्यन्तु नटनर्त्तकाः ॥
उड्डीयन्तां पताकाश्च गृहवीथ्यापणेषु च ।
गृहाणि चोपलिप्तानि नित्यमेव भवन्तु वः ॥
पुष्पप्रकरजुष्टानि धूपैर्नानाविधैरपि ।
स्रग्दामवन्ति सर्व्वाणि नवमालायुतानि च ॥
ब्राह्मणाश्चैव भोज्यन्तां क्रियन्तां वाचनानि च ।
ब्रह्मघोषश्च सर्व्वत्र पुण्याहोदीरणानि च ॥
दीपा रात्रौ च सर्व्वत्र राजमार्गगृहेषु च ।
अनन्तराः क्रियन्तां वै प्रचुरस्नेहवर्त्तयः ॥
तरुणाः सह योषिद्भिः समन्तात् पर्य्यटन्तु च ।
रममाणा हसन्तश्च गायन्तो नृत्यसेविनः ॥
भाण्डवाद्यानि वाद्यन्तां नृत्यन्तां सह योषितः ।
महादेवस्य पूजान्ते गन्धपुष्पादिकीं शुभाम् ॥
उपहाराश्च विविधाः स्नपनानि महान्ति च ।

वलयः पुष्कलाश्चैव भक्ष्यभोज्यैरलङ्कृताः ॥
दीपांश्च विविधाकारान् पानानि चरकांस्तथा।
फलानि च विचित्राणि मांसं पक्वमथामकम् ॥
सुवर्णमणिचित्राणि ईश्वराय प्रयच्छत।
वध्यन्तां पशवश्चात्र भोज्यन्तां द्विजसत्तमाः ॥
यो न कुर्य्यादिदं सर्व्वं पुरवासी नरः क्वचित्।
पातयेत्तस्य देहे तु राजा दण्डं महायशाः ॥

तथा सनत्कुमार उवाच—

एवं सङ्घोषयित्वा तु घाण्टिको[1] हस्तिपृष्ठगः।
जगाम स्वगृहं भूयः कौमुदी चाप्यवर्त्तत ॥
यथोक्तन्तु तदा सर्व्वमकुर्व्वन् सुपुरे जनाः।
राजापि संयतः स्नातः शुचिः प्रयतमानसः ॥
सर्व्वस्यायतनं गत्वा स्वयमेव सुभक्तितः।
पञ्चगव्येन शुद्धेन तैलेन च सुगन्धिना ॥

इत्याद्यभिधाय पुनः सनत्कुमार उवाच—

अथ तस्यां सह स्त्रीभिः कौमुद्यां दैत्यदानवाः।
रेमिरे रक्तमनसो देवाः स्वर्गगता भवे ॥
तत्र काचिच्छुभापाङ्गी पद्मं दिव्यं मुखोपरि।
मुखारविन्दत्राणार्थं ददौ सोमभयादिव ॥
काचित् प्रायेण सन्त्यक्ता विमानात्तत्र निर्गता।
गृहाच्चन्द्रादिभिः स्पृष्टा पपात मदमानसा[2] ॥

---

१ D घृण्टिकारः। २ D मदनालसा।

अथ कान्तारदीपदानविधिः ।

अत्र ब्रह्मपुराणे —

पूर्व्वमाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।
प्रथमे च निशारम्भे मनोवाक्कायसंयता ॥
नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे ।
नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण दीपं श्रद्धासमन्वितः ।
यः कार्त्तिके समग्रन्तु बर्द्धन्ते तस्य सम्पदः ॥

दिवाकरेऽस्ताचलमौलिसंस्थिते
गृहाद‌दूरे पुरुषप्रमाणम् ।
यूपाकृतिं यज्ञियवृक्षदारु-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्ध्नि ॥
पञ्चाङ्गुला मध्यक्छिद्रेण युक्ता
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीश्च
याभिर्भवेदष्टमार्गानुसारः ॥
तत्कर्णिकायान्तु महाप्रकाशा
दीपास्तु देया दलगास्तथाष्टौ ।
उदङ्मुखान् दीपवरांश्च तैल-
घृतार्द्धयुक्तांश्च यथोपलब्धान् ॥
अनङ्गलग्नं त्वथ वस्त्रखण्डम्
नवं सुरक्तं त्वथवा सुशुक्लम् ।

वर्णं प्रयोज्यश्चषकञ्च छत्यम्
स्निग्धेन्दुखण्डं सुषमं प्रशस्तम् ॥

चषकं मद्यकम् ।

तच्छालिपिष्टोपरि सन्निधेयम्
यथा न नश्येन्न च कम्पते च ।
सर्व्वं प्रकुर्य्यात्त्रिगुणप्रमाणम्
मध्यस्थितस्याप्यथ दीपराज्ञः ॥
दलेषु शोभार्थमतीव कुर्य्या-
न्मनोरथप्राप्त्युपलब्धये च ।
घण्टाष्टकं लम्बितपुष्पदाम
सवस्त्रशोभान्वितमत्र पश्चात् ॥
संप्रोक्ष्य भूमिं त्वथ गोमयेन
सचन्दनाक्तेन जलेन लिप्ता ।
अनेकवर्णैरथ मण्डलन्तु
कलाष्टपत्रम् कमलप्रमाणम् ॥
फलानि मूलानि तथैवचञ्च
लाजा दधि-चीरमथान्नपानम् ।
नानाविधम् भक्ष्य विशेषणञ्च
स नृत्यगीतं मधुरञ्च वाद्यम् ॥
निवेद्य धर्म्माय हराय भूमौ
दामोदरायाप्यथ धर्म्मराज्ञे ।

प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः
प्रेतेभ्य एवानुमतः स्थितेभ्यः ॥
नैर्ऋत्यकोणादथ दक्षिणान्तम्
धर्म्मादिभ्यः प्रेतपर्य्यन्तकेभ्यः ।
ततो जलं शीतलमानयित्वा
सर्पिःसमायुक्तमतीव हृद्यम् ॥
आपूर्य्य चाष्टौ कलसांश्च तेन
नैर्ऋत्यकोणादथ सन्निधाय ।
हेमादिपात्रं जलपूर्णमेव
दद्यात् पिधानञ्च सदक्षिणञ्च ॥
गोभूहिरण्यम् रजतञ्च वस्त्रम्
वस्त्रं फलानि मूलानि यवांश्च धान्यम् ।
गृहं रथं शयनं वाहनञ्च
यच्चाथ किञ्चिद्धृदये मनोज्ञम् ॥
निवेदयेद्ब्राह्मणसत्तमेभ्यो
नैर्ऋत्यकोणादथ संस्थितेभ्यः ।
एकैकशः प्रीणनञ्चाच कुर्य्या-
द्धर्म्मादिभ्यः प्रेतपर्य्यन्तकेभ्यः ॥
एतत् समग्रं विधिवच्च कुर्य्यात्
स्वशक्तिमादौ स्वधनं विचार्य्य ।
दीपान् समग्रानथ वर्ज्जयित्वा
सर्व्वं नयेयुस्त्वथ विप्रमुख्याः ॥

प्रदक्षिणीकृत्य चिरं गताश्च
ततो भवेत् संयतनक्तभोजी।
इतीदमीदृक् व्यवहारयुक्तं
निशामुखे प्रत्यहमेव कुर्य्यात्॥
मासं समग्रं परया च भक्त्या
समाप्यते कार्त्तिकपौर्णमास्याम्।
एवं कृते नाकलोकादिशिष्टं
सुखं भवेत् प्रेतलोकस्थितेभ्यः॥
अथेदृशं चाश्वयुज्यां सकृद्वा
पुन[1]स्तमायां दिवसेऽथ पौत्र।

तमा रात्रिः।

कुर्य्यात्ततः कार्त्तिकपौर्णमास्याम्
दिनत्रयं दीपमहोत्सवञ्च।
एकोऽथवा दीपवरः प्रदेयो
रात्र्यागमे कार्त्तिकपौर्णमास्याम्॥
दरिद्रवेश्मस्वथ काननेषु
श्मशानदेवायतने च चैत्ये।
नदीतटे चित्रगृहान्तरे वाऽ-
प्यथैकलिङ्गेऽप्यथवैकवृक्षे॥
अष्टाधिकं तेन सहस्रमात्रम्
विधाय पात्रे सुशुभे शतं वा।

---

१ A D तुलायाम्।

पलैरथार्द्धैरथवा तदर्द्धैः
प्रमाप्य (?) च्छकस्तथ माषकैर्वा ॥
हस्तार्द्धमात्रैस्त्र चतुर्दशाख्यैः
प्रमाप्य वस्त्रं त्वथ सूत्रकं वा ।
प्रज्वालयेत्तत्र निरूप्य धीमान्
स्त्रीणामलङ्कारशतैः प्रपूज्य ॥
देया महावर्त्तिरतीव हृद्या
पुण्या च सा स्याद्भुवनप्रकाशा ।
एतन्न कुर्य्यादथ यस्तु मन्द-
स्तस्यान्धकारस्य कुतः प्रशान्तिः ॥

अत्र कान्तारो दुर्गमं वर्त्म । दरिद्रवेश्मस्त्वथ वेत्यनेनापि वैकल्पिक आचार उक्तः । शक्त्यपेक्षया आश्विनीरात्रितः कार्त्तिकीपर्य्यन्तं मुख्य एकः प्रयोगः ।

आश्विनीरात्र्यमावस्यारात्रि कार्त्तिकीरात्रिषु यथाक्रमं रात्रित्रितये शक्त्यपेक्षया, द्वितीयः कल्पः कार्त्तिकीरात्रिमात्रे वा दीपदानम्, अष्टाधिकमित्यादिना हस्तार्द्धमात्रैरित्यादिना च शक्त्यपेक्षया तैलवस्त्रवर्त्तिप्रभृतिकथनमिति ।

स्कन्दपुराणे—

श्रुत्वा कालेयवचनं कालवेदी तपोधनः ।
सनत्कुमारः प्रोवाच व्यासमम्बुदनिःस्वनः ॥
नीलोत्पलदलश्यामः श्यामाम्बुजसमन्वितः ।
शृणु कालेय कालाभ कालकण्ठविचेष्टितम् ॥

रतावसानं सम्प्राप्य निष्क्रान्ते दिक्पतौ पतौ।
उत्थाय शयनाद्देवी शौचस्नक्तेऽतिशोचिता॥
ततः स्पृशन्त्याः पार्व्वत्या वारिधाराधरप्रभा।
चिन्ता समभवत्तस्या न पुत्रो दुहितेति वा॥
तस्याश्चिन्तयमानाया हृदयाम्बुसमुद्भवा।
जज्ञे कमलपत्राक्षी कन्या मृण्मयपङ्क्तिता॥
नीलवस्त्रै र्निवसिता रक्तवस्त्रावगुण्ठिता।
सोत्थाय कर्द्दमात्तस्मात् विकृताननमूर्द्धजा॥
वद्धाञ्जलिपुटा प्राह पार्व्वतीं भाविनीं सतीम्।
अनुब्रूहि मया कार्य्यं किन्ते देहप्रसूतया॥
गिरिकन्या तु तां दृष्ट्वा हृदयाम्बुजसम्भवाम्।
उवाच सम्परिष्वज्य मूर्द्ध्नि चाघ्राय पार्व्वती॥
मानस्यसि मम सुता हृदयाम्बुजसम्भवा।
ब्रूहि किन्ते प्रयच्छामि मम प्रीतिः परा त्वयि॥
हृदयोदकसिक्ताङ्गी हृदयोदकसम्भवा।
अनाभाष्य गिरेः पुत्रीं प्रगीता सा च नृत्यति॥
तस्यास्तद्विकृतं रूपं दृष्ट्वा तत्र गिरेः सुता।
हृदयेऽचिन्तयद्देवी किमिदं कोऽप्ययं विधिः॥
चिरायुषी ततो ध्यात्वा चिरं चीरजटाधरा।
उवाच तां प्रसन्ना सा नृत्यगीतप्रवर्त्तिकाम्॥
हृदयाम्भुभवे ह्येहि वरदाऽस्मि तवानघे।
तन्निबोध वरं दास्ये यत्तवाहमनिन्दिते॥

कृमिपङ्काङ्गलिप्ताङ्गा सम्भूतासि यदङ्गने ।
तस्मादुदकमेवेति भविष्यसि महोत्सवे ॥
देवसम्मर्द्दजो मह्यमुत्सवो यादृशो भवेत् ।
तादृशो तद्विशिष्टो वा भविष्यति तवोत्सवः ॥
उन्मत्तवेशं कुर्व्वाणाः सङ्गता भुवि मानवाः ।
उत्सवे ते भविष्यन्ति मुदिताः सर्व्वतो भृशम् ॥
पार्व्वत्या वचनं श्रुत्वा ततः मोदकसेविका ।
उवाच साञ्जलिपुटा नलिनीव सकुड्मला ॥
मामम्ब सुसमाश्रित्य त्रिलोकोत्सववन्दिते ।
उत्सवो भविता कीदृक् कस्मिन् काले स्वयं वद ॥

भगवत्युवाच ।

दृष्ट्वा शरत्कालमग्र्यं पूर्णविम्बसमद्युतिम् ।
फुल्लाम्बुजकृतापीड़ं नीलोत्पलकृताञ्जनम् ॥
कठोरशस्यतृणया ईषत्सन्तापतप्तया ।
विभ्रत्याधरया रम्यं पक्वशाल्यवगुण्ठितम् ॥
राज्ञः परिचयप्रीत्या वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।
भविष्यति तदा श्वो वै उत्सवो ऽमरसन्निभे ॥
यस्मिन्निन्द्रमहो लोके दिने पातमुपैष्यति ।
तस्मिन् दिने तव जना आरप्स्यन्ते महोत्सवम् ॥
यः कामो भैरवस्यासीद्भगवत्या भवस्य च ।
स महाभैरवो भूत्वा कन्यां गृह्य करे स्थितः ॥

ततोऽम्बिका भगवती पत्नी भगवतः प्रिया।
पुमांसमब्रवीत् कस्त्वं किञ्च गृह्णासि मे सुताम्॥
ततो दंष्ट्राकरालास्यो भैरवो भैरवाकृतिः।
पुमान् नीचैः स्थितः प्राह विद्युन्मत्त इवाम्बुदः॥
योऽभवद्भैरवः कामो भगवत्या भवस्य च।
तत्सम्भूतोऽहमेवैषा भार्य्या मम भविष्यति॥
देवानान्तु वरं दत्वा गोपतिर्जगतः प्रभुः।
पीतकाम्ब्रमिवादित्यो विवेश भगवान् तदा॥
देवीञ्चन्द्रलेखाङ्कां रतिकामालसेचणाम्।
अपश्यन् म्लानकमलामुष्णार्त्तामिव पद्मिनीम्॥
तौ दम्पती विकृताङ्गौ कुवेषाच्छादनौ स्थितौ।
वीचाञ्चक्रे सोमभूषः काविमाविति शङ्कितः॥
अथ तौ दम्पती तस्य देवतासुरवन्दितौ।
महेशचरणौ कान्तौ प्रणम्य च ततः स्थितौ॥

तावुभावपि भवो भवपाल-
श्चन्द्रचिह्नितवपुस्त्रिपुरारिः।
प्राह पादपतितौ सुसमीपे
कौ युवां वदत किञ्च करोमि॥
अम्बिका भवमथाह गिरीशं
सूर्य्यकोटितड़िदग्निसवर्णम्।
हारपूर्णवदना वदमानं
लीलया भगवती स्खलमाला॥

योऽभवत्तव ममैव हि कामो
भैरवो भयकरस्त्रिदशानाम् ।
एष ते किल पुमान् तव जातः
स्त्रीयमिन्दुवदना मदनाग्नेः ॥
स्कन्दपुराणे भैरवोत्पत्तिर्नामाध्यायः ।

सनत्कुमार उवाच—
सोमलक्ष्मा ततः प्रोक्त उमया सोमभावनः ।
गोपवेशधरो देवो दम्पतीत्यब्रवीद्वचः ॥
यदैव हि त्वया ध्याने जातेयं स्त्री वराङ्गना ।
तदैव मत्प्रभावेन भैरवो ह्येष मेऽभवत् ॥
सिंहेन हि यथा सिंही हस्तिना हस्तिनी यथा ।
तथेयं रंस्यते सुभ्रु भैरवेण महाव्यथा ॥
नाहं त्वया विना देवि त्वञ्चापि न मया विना ।
अतएव मया तेऽद्य दत्तो लम्बोदरारणि ॥
लम्बोदरारणि विनायकमातः ।
उत्सवस्ते च भविता त्रयीप्रोक्तस्तु मत्प्रिये ।
पूर्व्वागमोऽस्य भविता वृत्ते काममहोत्सवे ॥
अतस्तदात्मको लोकः सर्व्वः सुरवरार्च्चिते ।
भजन्ते तेन चान्योन्यं नरा नार्य्यश्च पार्व्वति ॥
लिङ्गेषु हृदयं स्त्रीणां भगेषु हृदयं नृणाम् ।
भगलिङ्गाङ्कितं सर्व्वं तदिदं जगदङ्गने ॥

भगलिङ्गाङ्गमुत्क्रोशं[1] कुर्व्वाणाः सामरा नराः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति आक्रोशन्तः परस्परम् ॥
आरम्भे चावसाने च भविता भैरवोत्सवः ।
शक्र वा तद्दिने तद्वदुद्सेविकयोत्सवः ॥

आरम्भे चावसाने चेत्युद्सेविकोत्सवापेक्षया उद्सेविकायाः शेषं कालञ्च भवितोत्सवः ।

यत्पुनर्नगरं ग्रामं भैरवोऽयं प्रवेक्ष्यति ।
उन्मत्तमिव तत्सर्व्वं सस्त्रीवृद्धं भविष्यति ॥
उन्मत्तवदनुन्मत्तं चातुर्वर्ण्यं गिरेः सुते ।
भविष्यति पुरा मत्तं भैरवागमहर्षितम् ॥
यथा नियुक्तो पित्रर्थे विशन्ते देवता द्विजान् ।
एवं वै भैरवमहे भैरवो विशतेऽमरान् ॥
ततो रासभमारूढ़ाः सक्तत् कर्द्दमलेपिताः ।
कटुकाञ्चनवल्लीभिः कृतवेष्टनभूषणाः ॥
तत्फलाबद्धवलयाः प्रकटोत्कटनिःस्वनाः ।
भस्मभूषितसर्व्वाङ्गा विन्मूत्रमलपङ्किलाः ॥
तलतालैर्वाद्यमानैः क्रूरा बद्धवचोऽन्वितैः ।

अवद्धमसम्बद्धम् ।

सूच्यमाने वरारोहे भैरवे भार्य्यया सह ।
प्रवेक्ष्यति पुरं ह्येष उत्सवं जनयन्नृणाम् ॥

---

[1] A B उत्क्रोशं ।

ये ये रासभादिरोहादिमन्तस्तेषां तत्तत्तालैर्हस्ततालैर्वाद्यमानैः क्रूरासम्बद्धवचोऽन्वितैः सूच्यमाने लक्ष्यमाणे समये नृणां सम्मदं[1] जनयन् भैरवः पुरं प्रवेक्ष्यतीत्यन्वयः।

प्रविष्टे भैरवे भीरु पुरुहूतार्च्चिते पुरम्।
जनस्य रोचको घोरो भविष्यति तदोत्सवः॥

रोचको विहिततया रुचिविषयो घोरः प्रौढ़तया सद्यो दुःसहः।

येषां वर्षशतं भीरु जरया ये च जर्ज्जराः।
तेऽपि वत्सकवत्सर्व्वे करिष्यन्त्युत्सवं नराः॥

वत्सकवत् बालकवत्।

नानाभूषणबद्धाङ्गाः कुङ्कुमागुरुभूषिताः।
पीतैरनेकवर्णैश्च वासोभिः परिवेष्टिताः॥
कर्णपूरैः समाल्यैश्च सदामालः सचूड़िनः।

सदामालः सस्रजः चूड़ावद्धभूषणं तद्वन्तः॥

चूर्णैश्चम्पकपुष्पाद्यै रुचश्लिष्टशिरोरुहाः।
आस्फोटयन्तः क्रन्दन्तः श्रावयन्तोऽप्रियाणि च।
रथ्यासु राजमार्गेषु श्रावयन्तो यतस्ततः॥

रथ्याशब्दोऽत्र राजमार्गेतरमार्गपरः। कुलस्त्रीणामनङ्गप्रकृतीनि च।

अङ्गानि यानि गुह्यानि कालाचारकृतानि[2] च।
तेषां हि सर्व्वसन्देहं दर्शयन्तः पदे पदे॥
गायन्तश्च प्रनृत्यन्तः कुर्व्वन्तोऽविनयानि च।

---

१ D समुत्सवं। २ B कुलाचारकृतानि च।

पूर्व्वं सलज्जीभूत्वा च निर्लज्जत्वमुपागताः ॥
लज्जनीयानपि गुरूनुत्क्रोशन्तः परानपि ।
उदक्षेविकया मर्त्त्याः करिष्यन्ति यथा मम ॥
न मातुर्लज्जते पुत्त्रा न पुत्त्रस्य तथारणी ।

अरणी माता ।

पितुर्न पुत्त्रः पुत्त्रस्य न पिता न पितामहाः ।
न मातुलस्य स्वस्त्रीयः स्वस्त्रीयस्य न मातुलः ॥
मुहूर्त्तेनैव स्वजना निर्लज्जत्वमुपागताः ।
सारमेयाननडुहस्त्वारूढ़ा गर्द्दभेषु च ॥
डोम्बवेशा गोपवेशा वटुवेशधराः[१] पुरे ।
राजवेशाऽन्यवेशास्च तरुणा वृद्धरूपिणः ॥
नापितानाञ्च वेषेण नग्नानामपि चापरे ।
पलाण्डुसीधुवर्षैश्च सक्तन्मिश्रैस्तथा भृशम् ॥
धूपं सञ्चारयिष्यन्ति प्राणवैराग्यकारकम् ।
जले च रमणञ्चान्ये नरा नृणामजानताम् ॥
नासिकायां प्रदास्यन्ति दुर्गन्धि चाशुभैः समम् ।
अन्ये तु पुरुषा देवि देववेषविभूषिताः ॥
काव्यानि श्रावयन्तोऽपि हृष्यन्ति च यथामराः ।
यस्य नाक्रुश्यते तत्र यस्य नाक्रोशते परम् ॥
विभ्यन्ति तस्य पितरो ब्रह्महन्तुर्यथा तथा ।
राजानो हि यथाऽर्थानां कुञ्जराणां यथामराः ॥

---

१ A D—धृतः परे।

हिता हि जायते तद्वत् नराणामुदसेविका ।
न तस्य देवा अश्नन्ति हविः पितर एव च ॥
मध्यस्थभावं कुरुते उदसेविकया तु यः ।
उदसेविकयेति सप्तम्यर्थे तृतीया तेनोदसेविकायामित्यर्थः ।
न त्वं नन्दी नचैवाहं तस्य तुष्यन्ति पार्व्वति ।
विरामे च महाशोकः पुत्रलाभे यथा कृतः ॥
पुत्रलाभे पुत्रलाभाय भैरवागमो यथा कृत इत्यन्वयः ।
उदसेविकया त्वेवं भविता चैव वागमः ।
अतुला हर्षसम्पत्तिः पश्चादथ तथावयोः ॥
न भ्राजते यथा वेदं लक्ष्मीकाङ्क्षवनं तव ।
उदसेविकया हीनं तथा च भविता पुरम् ॥
नरा नार्य्यश्च गिरिजे भस्मना कर्द्दमेन च ।
निष्प्रभानि करिष्यन्ति गृहाण्यायतनानि च ॥
चौरैरुद्वासितमिव पुरं देवि भविष्यति ।
मृत्पिण्डभस्मविण्मूत्रैर्नरैः प्रेतैविराम्तृतम् ॥
भैरवोऽयं मृत इति घोषयन्तस्ततो नराः ।
तृणकृत्रं नरं तत्र सवेश्याम्बरसंयुतम् ॥
इति वाचः प्रकुर्व्वाणा भैरवोऽयं जहाति नः ।
निर्हरिष्यन्ति तं मर्त्त्या मृतं गुरुमिव प्रियम् ॥
तड़ागमूले तं न्यस्य सरित्कूले तथापि वा ।
स्नानान्निर्मुक्तकलुषाः प्रयास्यन्ति ततो गृहम् ।
संसाध्य भैरवं स्नाता उत्सवोत्कटखेदिताः ॥

मुनिव्रता इव नरा भविष्यन्ति क्रियायुताः ।

यथैव ते पार्व्वति भैरवागमे

नवां न लज्जां मुक्तरेव लज्जिरे ।

तथैव सम्भावितभैरवाः पुन-

[1]र्वभूवुरेकान्त तपोधनावृताः ॥

इमन्तु यः सुन्दरि भैरवोत्सवं

पठेच्च विप्रो द्विजदेवसंसदि ।

स पुत्र-पौत्रैः सममेव तत्क्षणे

महागणेशत्वमवाप्नुयाच्छिवम् ॥

अथशक्रोत्सवः कल्पतरुलिखनानुसारादानुवादिकफलकामै-राश्विनाव्यवहितोत्तरप्रतिपदादौ करणीयः, सापि च तिथिः शक्रमहव्यापकयावद्दिवसाव्यवहिताग्रिमा भवत्येव ।

पक्षविशेषे इन्द्रध्वजोच्छ्राये यदाह—

देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यामथाष्टम्यां शुक्लायां शोभनेन च ।

आश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणे वाथ उच्छ्रयेत् ॥

अन्ये तु वाक्यस्वरसाद्भाद्रेन्द्रोत्सवानन्तरमेवामुमुत्सवं मन्यन्ते ।

मत्स्यपुराणे—

यत्राह नारदो धर्म्मान् बृहत्कल्पाश्रयानिह ।

पञ्चविंशसहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥

आश्विने पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्धेनुसंयुतम् ।

---

1 B D वभूवुरेव ते ।

परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

आश्वायुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये ।

ससुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्ताङ्गस्त्वभिजायते ॥

अत्राश्वयुज्यामश्विनीयुक्तत्वं न विवक्षितं एतदनन्तरम्—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

महत्पूर्व्वासु चैतासु फलमक्षय्यमश्नुते ॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवाक्यान्तरात् ।

महत्पूर्व्वा च—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र-बृहस्पती ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां दानोपवासादि अक्षयं परिकीर्त्तितम् ।

इति विष्णुवचनेन लक्षिता ।

सहितौ एकस्मिन् मासनक्षत्रे स्थितौ ।

एतच्च सर्व्वपौर्णमासीसाधारणमेव बोद्धव्यम् ॥

तथा तत्रैव—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु या च पञ्चदशी भवेत् ।

विल्वद्वारे तु दातव्यास्तदा दीपा यदूत्तम ॥

अन्यत्रापि तदा दीपैर्महत् पुण्यफलं भवेत् ।

दीपैर्दत्तैरित्यर्थः । अन्यत्रापीत्यनेन आदित्यपुराणोक्तस्थानानि विवक्षितानि ।

तथाचादित्यपुराणे—

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्ततः कार्य्याः शक्त्या देवगृहेषु च॥
चतुष्पथ-श्मशानेषु नदी-पर्व्वतवेश्मसु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥

पर्व्वतवेश्मसु गुहासु एवञ्चाग्रे गृहेषु चेत्यनेन देवगृहपर्व्वत-गुहातिरिक्तं गृहं सामान्यविशेषन्यायेन दर्शितं, सामान्यविशेषन्यायश्च देवगृह-पर्व्वतगुहयोर्गृहान्तरापेक्षया उत्कर्षद्योतनार्थः।

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
सान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे आश्विनतरङ्गः॥

अथ कार्त्तिककृत्यम्।

तत्र देवीपुराणे—

कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे।

महाभारते—

मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः।
न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर॥
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत् सुदारुणम्।
यश्चैकं वर्ज्जयेन्मांसं समं तत्स्यान्न वा समम्॥
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप।

वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्ज्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥
अथवा मासमप्येकं सर्व्वमांसान्यभक्षयन् ।
अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
ये वर्ज्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
तेषां हि[1] मुनिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
मांसन्तु कौमुदं पक्षं वर्ज्जितं सर्व्वराजभिः ।
सर्व्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरापरैः ॥
नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
आयुषा चानरण्येन दिलीपबन्धुसूनुभिः ॥
कार्त्तवीर्य्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
नृगेण विष्वक्सेनेन तथैव शशविन्दुना ॥
युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वालिना ॥
सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्म्मः सनातनः ।
हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥
श्येनचन्द्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेन च ।
देवतारन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥
दुष्मन्तेन करूषेण रामालर्क्क-नलैस्तथा ।

---

१ D हिंसानिवृत्तानाम् ।

विरूपाक्षेण निमिना जनकेन च धीमता ॥
शलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव हि।
इक्ष्वाकुना शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥
अजेन धुन्धुमारेण[1] तथैव च सुबाहुना।
हर्य्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥
एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम्।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥

शारदपदं सौरत्वख्यापनार्थम्।

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः।
उपास्यमाना गन्धर्व्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥
तदेवमुत्तमं धर्म्ममहिंसालक्षणं शुभम्।
ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते।
मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्व्वे ते मुनयः स्मृताः ॥

नन्दिपुराणे—

यो नरः कार्त्तिकं मासं मांसन्तु परिवर्ज्जयेत्।
संवत्सरस्य लभते फलं मांसविवर्ज्जनात् ॥

पद्मपुराणे—

कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥

विष्णुः—

मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निश्च सर्व्वदेवानां मुखं तस्मात्

---

१ A B धून्वना चैव।

कार्त्तिके मासि बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याशी वत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्त्तिकं सकलं मासं बहिःस्नायी जितेन्द्रियः ।
हविष्यभुग् जपन् शान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

हविष्ये महाजनपरिग्टहीतवाक्यम्—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयो मताः ।
माष-कोद्रव-गौरादीन् सर्व्वाभावे विवर्ज्जयेत् ॥

समयप्रदीपे —

प्रथमं यवास्तदलाभे व्रीहयस्तदलाभे माष कोद्रव चणक सर्षप मसूर चीन कपित्थवर्ज्जमन्यदप्यन्नं सैन्धवं मानससम्भवं लवणं तत्तु साम्भरि इति प्रसिद्धमिति ।

तथाहि—

हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलाय कङ्गु नीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
कन्दं सैन्धव सामुद्रे लवणे[1] दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली जीरकञ्चैव नागरङ्गकतिन्तिली(ड़ी) ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

---

१ B गव्ये च ।

एकवक्तृकत्वेन वाक्ययोरभेदः। कार्त्तिकं सकलमित्यादौ सर्व्व-पापक्षयः फलं बहिर्ग्रामात् गृहाच्च। समयप्रदीपे अत्र श्लोके नित्यस्नायीति पाठो लिखितः, नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति व्याख्यातं नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति शङ्खोक्तेरिति हेतुरुक्तः।

स च श्राद्धकल्पतरुलिखितबहिःस्नायीतिपाठान्न निर्विशङ्कः। अत्राचारात् प्रातःस्नानमाचरन्ति।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—

कार्त्तिके मासि राजेन्द्र यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
क्षीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः॥
दिवाकराय गां दद्यात् ज्वलनार्कसमप्रभाम्।
पूर्व्वोक्तञ्च विधिं कुर्य्यात् सूर्य्यतुल्यो भवेन्नृप॥
कालानलसमप्रख्यैर्महायानैर्नगोपमैः।
महासिंहकृताटोपैः सूर्य्यवन्मोदते सुखी॥

अत्रोपवासदिनमुभयसप्तमीमुक्त्वा मासं व्याप्य नक्तभोजनं, पूर्व्वोक्तञ्च विधिं पौषे वक्ष्यमाणमासस्यापि नक्तसप्तमीसामान्य-विधिम्।

तथा—

कार्त्तिके मासि राजेन्द्र यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
क्षीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः॥
यवान्नं पयसा भक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः।
पूजयेच्छ्रद्धया देवीं वाराहीं चक्रधारिणीम्॥
शतपत्रिकास्रग्भिश्च कुङ्कुमेन विलेपयेत्।

कृष्णागुरुं सिह्लकञ्च धूपं देव्यै निवेदयेत् ॥
नवैद्यखण्डवेष्टन्तु नवम्यां पक्षयोर्द्वयोः ।
एवं सम्पूज्य वाराहीं कुमारीर्भोजयेत्ततः ॥
ब्राह्मणांश्च यथाशक्त्या ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
प्राशयित्वा तिलान् विप्र दत्वा कृत्वा[1] च शक्तितः ।
एवं सम्पूजयित्वा तु वाराहीं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
क्रीड़ते विष्णुना सार्द्धं क्रीड़मानः सुरासुरैः ।
पुनरेत्य भुवं राजा सार्व्वभौमो भवेन्नृपः ॥

उभयपक्षनवम्युपवासादिकमत्र पौषोभयसप्तमीवद्‌ज्ञेयम् ।

आग्नेयपुराणे—

चान्द्रायणञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके राजसत्तम ।
तदन्ते ब्राह्मणेभ्यश्च हेमचन्द्रं निवेदयेत् ॥
चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तञ्चन्द्रलोकफलप्रदम् ।
इदञ्च व्रतं कृष्णादिक्रमेण ॥

तथा च जावालस्मृतिः—

एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

वामनपुराणे—

रजतं कनकं[1] दीपान्मणिमुक्ताफलादिकम् ।
दामोदरस्य तुष्ट्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः ॥

आदिशब्देन प्रवाल-राजपट्टयोर्ग्रहणमिति दानसागरः ।

---

१ D कृत्वा च ।

भविष्यपुराणे—

यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्।

चण्डिकायतने भक्त्या स हि सूर्य्योपमां व्रजेत्॥

तथा—

ददाति कार्त्तिकं यस्तु सूर्य्यायतनदीपकम्।

अव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः॥

ब्रह्मपुराणे—

तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये विषुवद्दिवसे सति।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि शस्यान्यभिनवानि च॥

अस्य स्वर्गः फलम्।

देवीपुराणे—

तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्य्या महाफला।

दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमथापि वा॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्द्दश्यां कुहूषु च।

सिनीवाली यदा वत्स तदा कार्य्यं महाफलम्॥

सर्व्वमेव प्रकर्त्तव्यं बलिपूजामहोत्सवम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकी।

तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम्॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं महानिशि।

तुङ्गे[1] देशे बहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत्॥

---

१ A B शुद्धे।

अप्यन्धकारे गहने प्राकाश्यन्तेन जायते ।

प्राकाश्यात् कुरुशार्दूल तेन यान्ति[1] महत् सुखम् ॥

अत्र कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तकार्त्तिके दीपदानमिति-दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

दिने दिने जपन्नाम भास्करस्य महात्मनः ।

ददाति कार्त्तिके यस्तु भवायतनदीपकम् ॥

जातिस्मरत्वं प्रज्ञाञ्च प्राकाश्यं सर्व्वजन्तुषु ।

अव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

कार्त्तिके दीपदानेन सर्व्वत्रौजस्य[2]माप्नुयात् । अत्र सौर-कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदाद्यमावस्यापर्य्यन्तं दीपदानमिति दानसागरः। अपरदिनेष्वपि संकल्पव्यतिरेकेण दीपदानमित्युक्तम् ।

ब्रह्मोवाच—

दीपं प्रयच्छति नरः सूर्य्यस्यायतने तु यः ।

तेजसा रविसङ्काशः सर्व्वयज्ञफलं लभेत् ॥

कार्त्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न लभ्यते ॥

कार्त्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्वा सूर्य्यायतने न याति नरकं नरः ॥

---

१ D यान्ति हि तत् । २ D औज्वल्यम् ।

एष प्रभावो दीपस्य कार्त्तिके मासि सुव्रत ।
अर्कायतनदत्तस्य यथा रुद्रवचः पुरा ॥

कौमुदे कौमुद्या ज्योत्स्नया युक्ते सर्व्वाहोरात्रे शुक्लपक्षे इत्यर्थः, मासविशेषणत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

सर्व्वकालञ्च चक्षुष्मान् मेधावी दीपदो नरः ।
जायते नरकञ्चापि तमःसंज्ञं न पश्यति ॥
षष्ठीं वा सप्तमीं वापि प्रतिपच्चन्तु यो नरः ।
दीपं ददाति दत्वा च फलन्तस्य निबोध मे ॥
कार्व्वुरं मणिमुक्ताढ्यं मनोज्ञमतिशोभनम् ।
दीपमालाकुलं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

कार्व्वुरं काञ्चनमित्यर्थः ।

तस्मादायतने भानोर्दीपं दद्यात् सदाच्युत ।
तं स्वदत्तं न हिंसेत न च तैलविवर्ज्जितम् ॥
कुर्व्वीत दीपहर्त्ता च [1]मूकस्त्वन्धश्च जायते ।
तस्माद्दद्यान्न च हरेच्छ्रेयोऽर्थं दीपकान् नरः ॥

एतत्सकलपक्ष-षष्ठी सप्तमीषु दीपदानप्रसङ्गात् (?) ।

[2]स्कन्दपुराणे—

रसधेनुं तथा दत्वा कार्त्तिके मासि पार्थिव ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

महाभारते—

कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् ।

---

१ D मूषिकोऽन्धश्च ।   २ D पद्म— ।

शूरश्च बहुभार्य्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥

भविष्यपुराणे—

एकभक्तेन या नारी कार्त्तिकं क्षपयेन्नृप ।
क्षमाऽहिंसादिनियमैः संयता ब्रह्मचारिणी ॥
गुड़ाज्यमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् ।
पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलुं साज्यमादरात् ॥
सप्तम्यां वाथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् ।
पक्षयोरुभयोः स्नात्वा श्रद्धया परयाऽन्विता ॥
इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः ।
नारी युगशतं साग्रं सूर्य्यलोके महीयते ॥
तस्मादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम् ।
इत्येवं सर्व्वयज्ञेषु विधिस्तुल्यः प्रकीर्त्तितः ॥
एकभक्तोपवासस्य सकलं सदृशं भवेत् ।
सूर्य्यपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्ज्जनम् ॥
सर्व्वव्रतेषु यद्धर्म्मः सामान्यो दशधा कृतः ।
विशेषं हि प्रवक्ष्यामि मासि मासि व्रतं प्रति ॥

स्कन्दपुराणे—

कार्त्तिकन्त्वपि यो मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य वह्निलोके महीयते ॥

अत्राग्निदैवतो मासः कार्त्तिकः, "कार्त्तिकोऽग्निदैवत्यः" इति विष्णु (पुराण) वचनात् वह्निलोके महीयते इत्यनुवादवशाच्च वदन्ति ।

भविष्यपुराणे—

माघे मासि समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्धरिम् ।

लभेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासैकेन न संशयः ॥

इत्यभिधाय—

यथा माघे तथाषाढ़े मासमेकञ्च कार्त्तिके ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

द्विजवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र पौर्णमास्यन्तकार्त्तिकोपक्रमदिने संकल्प्य द्विजगृहे [1]मासमेकं दीपं दद्यात् अस्य फलभूयस्त्वान्मासव्यापिदानलमिति दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

सप्तम्यामथवा षष्ठ्याममावस्यामथापि वा ॥

भास्करायुतसङ्काशस्तेजसा भासयन् दिशः ।

दिव्याभरणसम्पन्नः कुलमुद्योत्य सर्व्वशः ॥

दीपवृक्षं समुद्बोध्य भास्करस्यालये शुभे ।

सर्व्वलोकमये वीर वीरलोके महीयते ॥

अत्र कार्त्तिकमासीय सप्तमी-षष्ठ्यमावस्यान्यतमतिथौ भास्करालये दीपमालिकादानं दीपवृक्षसमुद्बोधसहितं सूर्य्यलोकावाप्तिफलकमिति वाक्यार्थः । वीरः सूर्य्यः ॥

---

१ A B मासमेकं इति पाठः पतितः ।

भविष्यपुराणे—

घृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम्।
विमानं लभते दिव्यं सूर्य्यकोटिसमप्रभम्॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्।
घृतेन च चतुर्द्दश्याममावस्याम् विशेषतः॥
यावद्दीपस्य संख्या वै घृतेनापूर्य्य बोधिता।
तावद्युगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते॥
दीपवृक्षं समुद्बोध्य शर्व्वस्यायतने शुभम्।
पुण्यं महदवाप्नोति शिवलोकञ्च गच्छति॥
शिरसाराधयेद्देवीं सर्व्वां रात्रिं शिवाग्रतः।
ललाटे वाथ हस्ताभ्यां समुद्युक्तस्तथोरसि॥
कल्पायुतशतन्दिव्यं शिवलोके महीयते।

स्कन्दपुराणे— शिववाक्यम्

प्रदीपमालां यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि वै मम।
अवसाने च दीपानाम्ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः॥
गाणपत्यं च लभते दीप्यते च रविर्य्यथा।

तत्रैव

यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्।
चण्डिकायतने भक्त्या स सूर्य्यालयमाव्रजेत्॥
घृतेन कुरुशार्द्दूल अमावस्यां सुभक्तितः।
विशेषतो नवम्यान्तु भक्तिश्रद्धासमन्वितः॥
यावन्तो दीपसंघातास्तैलेनापूर्य्य बोधिताः।

तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

यमः—

कार्त्तिकस्य तमिस्रे तु मघासु नवमे तिथौ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्म्मराजाय भोजयेत् ॥
विधिवत् ब्राह्मणान् भक्त्या दुर्गालोके महीयते।
तिलान् कृष्णाजिने दत्वा सुवर्णं मधुसर्पिषी ॥
दत्वा तु ब्राह्मणायाशु सर्व्वं तरति दुष्कृतम्।
धेनुं दत्वोभयमुखीं भूदानफलमाप्नुयात् ॥

मघासु नवमे तिथौ मघायुक्तायां नवम्यामित्यर्थः। धर्म्मराजो यमः तत्प्रीतये, यस्तत्र वाक्ये मघासु समये इति दानसागरे पाठः कल्पतरु-पारिजात-प्रकाश-कामधेनुविरोधात् सम्यगन्वय-विरहाच्चावलः।

शिष्टाः—

कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्द्दशी।
अस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
चित्रा-कृष्णचतुर्द्दश्यां तुलायां संस्थिते रवौ।
नासौ प्रेतत्वमाप्नोति हेतुरुद्रालये स्थितः ॥

हेतुरुद्रो हेतुकेश्वरः।

आग्नेयपुराणे—

निशि कृत्वा जले वासं चतुर्द्दश्यान्तु कार्त्तिके।
कृष्णपक्षे स मौनोऽपि प्रभाते गोप्रदो भवेत् ॥
वारुणं लोकमाप्नोति वारुणं व्रतमुच्यते।

पद्मपुराणे—

कार्त्तिके मास्यमावस्या तस्यां दीपप्रदीपनम् ।
शालायां ब्रह्मणः कुर्य्यात् स गच्छेत् परमं पदम् ॥
प्रतिपदि ब्राह्मणांश्च गुड़मिश्रैः प्रदीपकैः ।
वासोभिरहतैः पूज्य गच्छेद्वै ब्रह्मणः पदम् ॥
गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैरात्मानं भूषयेत्तु यः ।
तस्यां प्रतिपदायान्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तनी ।
ब्रह्मणः सा प्रिया नित्यं बालेयी परिकीर्त्तिता ॥
ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्यामात्मानञ्च विशेषतः ।
स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा वरा ।
तस्यां यः श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्य्यान्नरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितं किञ्चिदाधयो व्याधयो न च ।
भवन्ति कुरुशार्दूल तस्मात् स्नानं समाचरेत्[1] ॥
दिव्यं नीराजनं ह्येतत् सर्व्वरोगविनाशनम् ।
गो-महिष्यादिकं किञ्चित्तत् सर्व्वं भूषयेन्नृप ॥
चेलवस्त्रादिभिः सर्व्वांस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
ब्राह्मणानां ततो भोज्यं दद्यात्[2] कुरुकुलोद्भव ॥
तिस्र एताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्त्तिकेऽश्वयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

---

१ मूले— स्नानं हि तैलतः । २ A कुर्य्यात् ।

स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत्।
बलिराज्ये तु शुभदा या मूलाशुभनाशिनी॥

ब्रह्मपुराणे—

अमावस्यान्तु देवास्तु कार्त्तिके मासि केशवात्।
अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं क्षीरोदसानुषु॥
लक्ष्मी दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताऽम्बुजोदरे।
चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे॥
अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका।
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात्॥
[1]प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा देयाः शक्त्या देवगृहेषु च॥
चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्व्वतवेश्मसु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम्॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य प्रबुभुक्षितान्।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निर्वृतैः सह।
शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम्॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत्।
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती॥

---

१ D omit प्रदोषसमय इत्यादि पंक्तिचतुष्कम्।

अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ।
तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ॥
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
पराजयो विरुद्धस्तु लक्ष्मनाशकरो भवेत् ॥
श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः ।
विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह ॥
तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् ॥
दीपमालापरिच्छिन्नं तथा धूपेन धूपितम् ।
दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा ॥
नवैर्वस्त्रैश्च सम्पूज्या द्विजसम्बन्धिबान्धवाः ।

गौड़ाः—

सुखरात्र्यां प्रदोषेषु कुवेरं पूजयन्ति ये ।

तत्र मन्त्रः—

धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः ॥

वामनपुराणे— वलिं प्रति त्रिविक्रमवाक्यम्—

[1]तथान्यमुत्सवं पुण्यं वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।
वीर प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥
तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ।
पुष्पदीपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति यत्नतः ॥

---

१ D अथान्यम् ।

तवोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम्।
यथैव राज्ये भवतस्तु साम्प्रतम्
तथैव सा भाव्यतिकौमुदीति॥

अतिकौमुदीति वचनादाश्विनपूर्णिमातोऽतिशयो लभ्यते पद्मपुराणैकमूलतया शुक्ला प्रतिपद्।

शिष्टाः—

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे तदा॥
अतो यमद्वितीया सा ख्याता लोके युधिष्ठिर!।
तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यं बुधैरतः॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादि पूजासत्कारभोजनैः।
सर्व्वा भगिन्यः सम्पूज्या स्वभावे प्रतिपन्निकाः।
प्रतिपन्निकाभगिन्यभावे प्रतिपन्नात्मानः॥

ब्रह्मपुराणे—

षड्गर्भान् दानवान् पूर्व्वं वञ्चयित्वा जनार्द्दनः।
स्वां योगनिद्रामसृजद्देवीं रक्षार्थमात्मनः॥
एकानङ्गा भगवती सिद्धये कालदैवतम्।
शुक्लपक्षे तु सम्पूज्या कार्त्तिके केशवाज्ञया॥
चतुर्थ्यां वाऽथवाष्टम्यां नवम्याञ्च स्वमिहृदा।
चतुर्द्दश्यामथ स्त्रीभिः सुस्नाताभिर्यथाक्रमम्॥
गृहाद्वाह्ये तु यस्य स्यादेकान्ते सफलो द्रुमः।

तत्रार्घपुष्पधूपान्नसम्पदा पूजयेच्च ताम् ॥
एकपुत्रवती नारी मनोवाक्कायसंयता ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तं गृहीत्वा ग्राममुत्तमम् ॥
ततो ददाति श्येनाय सुप्रीता प्रीतिकामिनी ।
इमं ग्रामं नयस्वार्य्य भगवत्यै निवेद्यताम् ॥
इत्युक्ता च गृहं याति ततः पूर्णमनोरथा ।
कृते युगे प्रसिद्धोऽयं दामवद्भूतको यथा ॥
यथोपरिचरो राजा रेतः पर्णपुटे स्वकम् ।
निधाय प्रददौ नेतुं श्येनाय स्वां प्रियां प्रति ॥
युगेष्वन्येषु मन्त्रन्तु पठंस्त्वनल इत्यपि ।
जहाति भूमौ तं ग्रामं प्राङ्मुखो याति वेश्म च ॥
आमन्त्रणन्तु यस्यापि पक्षिणो निर्म्मितं पुरा ।
स एव पक्षी गृह्णाति तं ग्राममिति निश्चितम् ॥
आदौ गृहे ततो भुङ्क्ते सा नारी सुसमाहिता ।
पश्चाद्गृहपतिर्भुङ्क्ते सभृत्य-ज्ञाति-बान्धवः ॥
गृहे देवीन्तु तेनैव विधिना पूजयेत् पतिः ।
श्येनग्रामो न देयस्तु न च वृद्धं समाश्रयेत् ॥
किन्तु गुप्ते गृहे भार्य्यां पूजयेत्तु पतिव्रताम् ।
युगेष्वन्येष्वसद्भावो दम्पत्योर्न भवेद्यदा ॥
तदा स्वकुलधर्म्मन्तु तावन्मात्रं करोति सः ।

इत्येकानङ्गपूजा ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—

षष्ठ्यां फलाशनो राजन् विशेषात् कार्त्तिके नृप ।

राज्यच्युतो विशेषेण स्वराज्यं लभतेऽचिरात् ॥

षष्ठी तिथिर्महाराज सर्व्वदा सर्व्वकामदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन सर्व्वकालं जयार्थिना ॥

कार्त्तिकेयस्य दयिता एषा षष्ठी महातिथिः ।

देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तमस्यां महात्मना ॥

अस्यां श्रीसमायुक्तो यस्मात् स्कन्दोऽभवत् पुरा ।

तस्यां[1] षष्ठ्यां न भुञ्जीत प्राप्नुयाद्भार्गवीं सदा ॥

भार्गवीं श्रियम् ।

दत्वार्घ्यं कार्त्तिकेयाय स्थित्वा वै दक्षिणामुखः ।

दध्ना घृतोदकैः पुष्पैर्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥

सप्तर्षिदारज स्कन्द महासेन महाबल ।

रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गङ्गागर्भ नमोऽस्तु ते ॥

प्रीयतां देवसेनानीः सम्पादयतु हृद्गतम् ।

दत्वा विप्राय चैवान्नं[2] यच्चान्यदपि वर्त्तते ॥

पश्चाद्भुङ्क्ते त्वसौ रात्र्यां कृत्वा भूमिन्तु भाजनम् ।

एवं षष्ठीव्रतस्यास्य उक्तं स्कन्देन यत् फलम् ॥

तन्निबोध महाराज प्रोच्यमानं यथाखिलम् ।

षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ॥

---

१ D तस्मात् । २ B चासान्नम् ।

शुक्लायामथ कृष्णायां ब्रह्मचारी समाहितः।
तस्य सिद्धिर्धृतिः पुष्टी राज्यमायुर्निरामयम्॥
पारत्रिकञ्चैहिकञ्च दद्यात् स्कन्दो न संशयः।
यः शक्तो नोपवासस्य स नक्तेन व्रती भवेत्॥
स्वर्गे च नियतं वासो भवेन्नैवात्र संशयः।
इह चागत्य कल्पान्ते यथोक्तफलभाग्भवेत्॥
देवानामपि वन्द्योऽसौ राजराजो भविष्यति।

इति स्कन्दषष्ठी।

अत्र च—स नक्तेन व्रती भवेदित्यस्याग्रे स्वर्गे च नियतं वास इत्यस्य पश्चाद्भविष्यपुराणीय भाद्रोक्तषष्ठीकल्पमध्यस्थः 'षष्ठ्यां तैलं न भुञ्जीत' इत्यादि सार्द्धश्लोको व्यवधिस्थितोऽपि कल्पतरावत्रापि योजयित्वा लिखितः।

[1]तन्मते—

षष्ठीनक्तव्रतत्वेन तद्वदत्रापि तैलाभोजनमङ्गम्।

तत्रैव भविष्यपुराणे—

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्ज्जनम्।
सर्व्वव्रतेष्वयं धर्म्मः सामान्येन सदा स्थितः॥

तथा—

गृहीत्वा सप्तमीकल्पं ज्ञानतो यस्तु मानवः[2]।
त्यजेत् कामाद्भयाद्वापि स ज्ञेयः पतितो बुधैः॥

---

१ A तत्र। २ A मानवो यस्तु तामसः।

सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः।
कृतोपवासं षष्ठ्यान्तु पञ्चम्यामेककालभुक्॥
दत्वा तु संस्कृतं शाकं भक्त्या भोज्यसमन्वितम्।
देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः॥
यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति।
तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते॥
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति विमानवरमास्थितः।
सूर्य्यलोके स रमते मन्वन्तरगणान् बहून्[१]॥
इह चागत्य कल्पान्ते रिपून्[२]शास्ति समन्ततः।
पुत्र-पौत्रैः परिवृतो दाता स्यान्नृपतिश्चिरम्॥
स भुनक्ति परान् भोगान् विग्रहे चाजितः परैः।
गायन् यो राजशार्द्दूल शाकाहारेण सप्तमीम्॥
उपोष्य लब्धं तत्तीर्थं पैत्रं वै गयसंज्ञितम्।
कुरुणा इह पूर्व्वेण शाकाहारेण वै तथा॥
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं कृतं तेन विवस्वता[३]।
सप्तमी नवमी षष्ठी तृतीया पञ्चमी तथा॥
कामदास्तिथयो ह्येता इहैव [४]नरयोषिताम्।
सप्तमी माघमासस्य नवम्याश्वयुजे तथा॥
षष्ठी भाद्रपदे धन्या वैशाखे च तृतीयिका।
पुण्या भाद्रपदे मासि पञ्चमी नागपञ्चमी॥

---

१ D मन्वन्तरशतान्यथ। २ A विपुल शान्तिसन्ततः।
३ A वितन्वता। ४ मूले— इतरच्च न योषितां।

इत्येतास्त्वेषु मासेषु विशेषात्तिथयः शुभा ।
शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा पेय-भक्ष्यसमन्वितम् ॥
दत्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य शास्त्रेयं कुरुनन्दन ॥
चतुर्भिस्त्वपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् ।
अगस्तिकुसुमैस्तत्र पूजा कार्य्या विभावसोः ॥
विलेपनं कुङ्कुमञ्च धूपैश्चैवापराजितः ।
स्नानन्तु पञ्चगव्येन तदेव प्राशयेत्तथा ॥
नैवेद्यं पायसञ्चात्र देवदेवस्य कीर्त्तितम् ।
तदेव देयं विप्राणां शाकं भक्ष्यमयात्मना ॥
शुभशाकसमायुक्तं भक्ष्यपेयसमन्वितम् ।

शुभशाकमनिषिद्धशाकम् ।

द्वितीये पारणे राजन् शुभगन्धानि यानि वै ।
पुष्पाणि तानि देवस्य तथा श्वेतञ्च चन्दनम् ॥
धूपानां गुग्गुलुश्चात्र प्रियो देवस्य सर्व्वदा ।
शाल्योदनं नैवेद्यञ्च दधिमिश्रं महामते ॥
तदेव ब्राह्मणानान्तु भक्ष्यलेह्यसमन्वितम् ।
कालशाकेन च विभोर्युक्तं दद्याद्विचक्षणः ॥
गौरसर्षपकल्केन स्नानञ्चात्र विदुर्बुधाः ।
तस्यैवं प्राशनं धन्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
तृतीयपारणस्यान्ते महाब्राह्मणभोजनम्[1] ।

---

१ B ब्राह्मणानाञ्च भोजनं ।

श्रवणञ्च पुराणस्य वाचनञ्चास्य शस्यते ॥
देवस्य पुरतः स्नातो ब्राह्मणानान्तथाग्रतः ।
ब्राह्मणाद्वाचकाच्छ्राव्यं नान्यवर्णसमुद्भवात् ॥
अथ तान् ब्राह्मणान् सर्व्वान् शक्त्या भक्त्या च पूजयेत् ।
वाचकस्यामले चाङ्गे वाससी सन्निवेदयेत् ॥
वाचके पूजिते देवः सदा तुष्यति भास्करः ।
करवीरं यथेष्टन्तु तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥
यथेष्टं गुग्गुलुञ्चास्य यथेष्टं पायसं सदा ।
यथेष्टं मोदकास्तस्य यथा वै ताम्रभाजनम् ॥
यथेष्टञ्च घृतं तस्य यथेष्टो वाचकः सदा ।
पारणञ्च[१] यथेष्टं वै सवितुः कुरुनन्दन ॥
इत्येषा सप्तमी पुण्या सुप्रिया गोपतेः सदा ।
यामुपोष्येह पुरुषो दौर्गत्येन न युज्यते ॥

कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यामुपक्रम्य प्रतिमासं कुर्व्वता चतुर्थे चतुर्थे मासि या या शुक्लसप्तमी तस्यां तस्यां पारणं कार्य्यं, एवमेकस्मिन् वर्षे वारत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरे ह्येतादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम् ।

इति शाकसप्तमी ।

तत्रैव—

अयने विषुवे चैव षड़शीतिमुखे तथा ।
मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ॥

---

१ A पुराणञ्च ।

तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य तु।

युगादिश्चेयं नवमी।

युगादिषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते।

इत्यधिकृत्य वराहपुराणे—

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि।

वराहपुराणे अगस्त्य उवाच—

सार्व्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः।
येन सम्यक् कृतेनाशु सार्व्वभौमो नृपो भवेत्॥
कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षिका।
तस्यां नक्ताशनो नित्यं[1] दिक्षु शुद्धबलिं हरेत्॥
विचित्रैः कुसुमैर्भक्त्या पूजयित्वाऽथ ब्राह्मणान्।
सर्व्वा भवत्यः सिद्ध्यन्तु मम जन्मनि जन्मनि॥
एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्वा शुद्धेन चेतसा।
ततो रात्रौ च भुञ्जीत तदन्नञ्च[2] सुसंस्कृतम्॥
पूर्व्वं पश्चात् यथेष्टन्तु एवं संवत्सरं नृप।
यः करोति नृपो नित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत्॥

भवत्यो दिशः तासु दिक्षु अत्र व्रते प्राच्यादयो देवताः तासाञ्च नामभिर्नमोऽन्तैः पूजा बलिदानञ्च।

इति सार्व्वभौमदशमीव्रतम्।

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम्।

---

१ मूले भूत्वा सर्व्वैः। २ B दध्यन्नन्तु।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः ॥
नृत्यगीतैस्तथा वाद्यै ऋग्यजुःसामसङ्गलैः।
वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः।
स्वभावैरिन्द्रजालैश्च भूमिशोभाभिरेव च ॥
पुष्पै-र्धूपैश्च-नैवेद्यै-र्दीपवृत्तैः सुशोभनैः।
होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाचोड़ैश्च[1] दाड़िमैः ॥
कुठेरकस्य मञ्जर्य्या मालत्या लवणेन च।
हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्व्वदा ॥
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः।
तथाविधै रक्तपुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः[2] ॥

कुठेरकं कृष्णतुलसीमाहुः, वीरक्रयो विक्रेतुपन्यस्तमूल्य-त्याजनेन क्रयः।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यामरुणोदये।
आदौ घृतेन तैलेन मधुना स्नापयेत्ततः ॥
दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवत्।

शास्त्रवदिति समन्त्रकपञ्चगव्येन स्नानोक्तपरिमाणवता घृतादिना चेत्यर्थः।

उद्वर्त्तनं माषचूर्णं मसूरामलकानि च।
लोध्रं कालेयकञ्चैव तगरं मुस्तकानि च ॥

---

१ D चोड़ैश्च। २ D —क्रीतैः।

सर्षपाश्च प्रियङ्गुश्च मातुलङ्गरसन्तथा ।
सर्व्वौषध्यः सर्व्वगन्धाः सर्व्वबीजानि काञ्चनम् ॥
मङ्गल्यानि यथाकामं रत्नानि च कुशोदकम् ।
हस्तिदन्तोद्धृता मृच्च वृषशृङ्गोद्धृता च मृत् ॥
नदीतीराद्गवास्थानाद्वल्मीकात्सङ्गमाद्धृतात् ।
राजास्थानाच्च सरसस्तथा पर्व्वतमस्तकात् ॥
एताभिः शोध्य देवेशं दद्याद्गोरोचनां शुभाम् ।
सर्व्वौषध्यादयः परिभाषोक्ताः ॥
ततस्तु कलसा देया यथाप्राप्ताः स्वलङ्कृताः ।
जातीपल्लवसम्बद्धाः सफलाश्च सकाञ्चनाः ॥
पुण्याहजयशब्देन वीणा-वेणुरवेण च ।
शब्देन मधुरेणैव सूत-मागध-वन्दिनाम् ॥
एवं संस्थाप्य गोविन्दं स्वनुलिप्तं स्वलङ्कृतम् ।
सुवाससं पूजयेच्च सुमनोभिः सकुङ्कुमैः ॥
दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन च भूरिणा ।
मात्रयाऽन्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः ॥
वासोभिर्भूषणै रत्नै र्गोभिरश्वैर्मनोरमैः ।
ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ॥
सम्विभज्याश्च दायादा भृत्याः सात्वतजातयः ।
यज्ञशिष्टामृतं पश्चाद्भोक्तव्यं ब्राह्मणैः सह ॥
सम्विभज्यास्ततः पश्चात्त्रयोदश्यान्तु नर्त्तकाः ।
चतुर्दश्यां न भोक्तव्यं पातव्यमथवा पयः ॥

पौर्णमास्यान्तु सम्पूज्यो भक्त्या दामोदरः सदा।
मा चथा शक्त्यनुसारेण।

तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम्।
दौःशील्यभ्रान्तिचकितैः तत्र सप्तर्षिभिः पुरा॥
मन्त्यक्ताः कृत्तिकाः षट् च कृते साध्वीमरुन्धतीम्।
ततः स्कन्दश्च भगवान् कार्त्तिकेयत्वमागतः॥
खड्गश्च रुद्रवचनाद्वह्निमध्यात् समुत्थितः।
रुद्रात् पाशशतं लेभे वरुणस्तत्र दारुणम्॥
अग्निश्च भृगुशापाच्च मुक्तस्तत्र महाभयात्।
वर्द्धितो मनुना मत्स्यो नीला तत्र पयोनिधिम्॥
स्वातन्त्र्यं वृषभैस्तत्र प्राप्त उत्सङ्ग एव हि।
पुष्टिः साङ्ग्रामिकी तत्र कृता देवैर्जिगीषुभिः॥
तस्माद्दशात्र कर्त्तव्याः पौराणा उत्सवाः सकृत्।
तत्र चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः कृत्तिकाश्च षट्॥
कार्त्तिकेयस्तथा खड्गो वरुणश्च हुताशनः।
धान्यैः सशूकैर्द्वारोर्द्धं भूषितव्यं निशागमे॥
माल्यै-र्धूपैस्तथा-गन्धैरन्यैरुच्चावचैस्तथा।
परमान्नैः फलैः शाकैर्बह्निब्राह्मणतर्पणैः॥
दन्तूणाञ्च विकारेण दीपवृन्दैः सुशोभनैः॥
कृषरेणाथ पयसा तथा चान्यैश्च गोरसैः।
लोपिकाभिर्विचित्राभिः खजात्युकैश्च पानकैः॥

लोपिका पक्कान्नविशेषः।

एवं देवांस्तु सम्पूज्य दीपो देयो गृहाद्बहिः ।
[1]द्वारोपान्ते ततो गर्त्तश्चतुरस्रो मनोहरः ॥
चतुर्विंशाङ्गुलः कार्य्यः सिक्तश्चन्दनवारिणा ।
गवां क्षीरेण सम्पूर्णः समन्तात् परिरच्चितः ॥
तत्र हेममयो मत्स्यो मुक्तानेत्रो मनोहरः ।
सङ्क्षिप्तव्यो विधानेन नमोऽस्तु हरये पठेत् ॥
ब्राह्मणाय मनोज्ञाय दद्यात् तत् चीरसागरम् ।
सर्व्वशस्यधरं रम्यं सर्व्वगन्धसमन्वितम् ॥
[2]सुधासमं ब्राह्मणाय महाकान्तारतारगम् ।
यावन्ति तस्य रोमाणि शरीरे सन्ति संख्यया ॥
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गे वसति तत्प्रदः ।
पूजयित्वा ततो विष्णुं रक्तमाल्यानुलेपनैः ॥
भोक्तव्यं गोरसप्रायं सुप्तव्यं स्थण्डिले ततः ।
एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ॥
दिने दिने च स्नातव्य शीतलासु नदीष्वपि ।
पूजनीयो हरिर्देवो ब्राह्मणाः सङ्गताशनाः ॥
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्तं पूर्व्वं सुरासुरैः ।
विष्णोः प्रबोधसमये दिव्यं युगशतं क्रमात् ॥
यथावत् पालितं तच्च मुनिभिर्वाक्यमुत्तमम् ।
देवैर्विष्णुप्रबोधादि समग्रं तूत्तरायणम् ॥
पालितं तच्च वचनं पश्चात्त्यक्तं विधेर्वशात् ।

---

१ A D दीपोपान्ते । २ A D सुवाससम् ।

नित्यं संग्रामशीलत्वाद्धर्म्माद्धिंसात्मकैस्तथा ॥
देवदानवयक्षैश्च पिशाचैरथ राक्षसैः।
वर्ज्जिता प्राणिहिंसा च मांसादेर्द्दिनपञ्चकम् ॥
यस्मान्न भोजनं धात्रा तेषां मांसादृते कृतम्।
ततः प्रभृति यो येन धर्म्मश्च स्वयमाश्रितः ॥
स तेन पाल्यते नित्यमद्यापि प्रयतात्मना[1]।
मुनिवद्देववच्चाथ दैत्यदानववत्तथा ॥
देया च सर्व्वभूतेभ्यो नरैरभयदक्षिणा।

अभयदक्षिणा अहिंसा सा चात्ममांसाभोजनरूपाऽपि, अतएव मांसत्यागाचारोऽत्र शिष्टानां मांसभक्षणस्यापि हिंसाप्रभेदत्वात् ॥

तथाच मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकाश्चाष्टघातकाः ॥ इति।

प्रबोधः शयनानुसारादेव नेतव्यः। दिनपञ्चकेऽत्र कृत्यकथनमात्रं वकपञ्चकमिति प्रसिद्धं चेदं दिनपञ्चकं गौड़निबन्धे अतीव निन्दितं मांसम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे शुक्लद्वादशीं प्रक्रम्य—

सरोमवस्त्रदानेन कार्त्तिके दिवमाप्नुयात्।

सरोमवस्त्रं पट्टादि।

वराहपुराणे—

यन्मया पूर्व्वपृष्टोऽस्मि धर्म्मेण च यशोधन।

---

१ A B प्रियमात्मना।

कर्म्मणा येन पश्यन्ति तद्वदस्व पदं विभो ॥
तन्ममाचक्ष्व देवेश कृत्स्नं धर्म्मं सनातनम् ।
येन मे संशयो देव हृदयादपगच्छति ॥

वराह उवाच—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ;
अर्च्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
यावल्लोका हि वर्त्तन्ते यावत्त्वञ्चैव माधवि ।
मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥
कृत्वा तु मम कर्म्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो[1]
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

स यज्ञो यत्र भासि त्वं सर्व्वयज्ञानुभवोऽसि यज्ञाः ।
यजन्ति वार्त्तासुविशुद्धसत्वाः प्रबुध्य जागृष्व च लोकनाथ ॥

---

१ B अभिष्टूयमानः ।

यस्मान्तिमो मन्त्रः समयप्रदीपाद्यलिखितोऽपि वराहपुराणे कृत्यसमुच्चयादिषु च दृष्टत्वाल्लिखितः।

एवं कर्म्माणि कुर्व्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम्॥
एवं वै शारदं कर्म्म निखिलं कथितं मया।
मोदते देवि संसारे मम भक्तः सुखावहः॥

अगस्त्य उवाच—

शृणुष्व भक्तितो राजन् कार्त्तिकैकादशीं तथा।
उपोष्य विधिना येन सर्व्वेषां प्राप्नुयात् फलम्॥
प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत्।
विलोमेनार्च्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम्॥

प्राग्विधानेन मार्गलिखितद्वादश्युक्तसामान्येतिकर्त्तव्यतया विलोमेनान्यद्वादशीविहितपादादिपूजावैपरीत्येन।

नमः सहस्रशिरसे शिरः सम्पूज्य वै हरेः।
पुरुषायेति च भुजौ कण्ठं वै विश्वरूपिणे॥
ज्ञानात्मनेति चास्त्राणि श्रीवत्साय तथा उरः।
जगद्ग्रसिष्णवे पूज्य उदरं दिव्यमूर्त्तये॥
कटिं सहस्रपादाय पादौ देवस्य पूजयेत्।
अनुलोमेन देवेशं पूजयित्वा विचक्षणः॥
नमो दामोदरायेति सर्व्वाङ्गं पूजयेद्धरिम्।

अनुलोमेन तत्तन्मन्त्रसहितपादादिपूजादिक्रमेण।

एवं सम्पूज्य विधिना तस्याग्रे चतुरो घटान्।

स्नापयेत् रत्नगर्भांस्तु सितचन्दनचर्च्चितान् ॥
स्रग्दामबद्धग्रीवांस्तु सितवस्त्रावगुण्ठितान् ।
स्थगितान् ताम्रपात्रैस्तु तिलपूर्णैः सकाञ्चनैः ॥
चत्वारः सागरास्त्वेते कल्पिता द्विजसत्तम ।
तन्मध्ये प्राग्विधानेन सौवर्णं स्नापयेद्धरिम् ॥

प्राग्विधानेन मत्स्यद्वादशीविधानेन ।

योगेश्वरं योगनिधिमनन्तं[1] पीतवाससम् ।
तमप्येवन्तु सम्पूज्य जागरन्तत्र कारयेत् ॥
कुर्य्याच्च वैष्णवं यागं यजेद्योगेश्वरं हरिम् ।
षोड़शारे रथाङ्गे तु रजोभिर्वहुभिः कृते ॥

बहुभिर्विष्णुपूजास्थानचक्रप्रकृतिभूतपञ्चवर्णकैः ।

एवं कृत्वा प्रभाते तु ब्राह्मणान् पञ्च चानयेत् ॥
चत्वारः कलशा देया चतुर्वर्णाः पञ्चमस्य तु ।
योगीश्वरन्तु सौवर्णं प्रदद्यात् प्रयतः शुचिः ॥
वेदाध्येत्रे समं दत्तं तद्विदे द्विगुणं तथा ।
आचार्य्ये पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ॥
यस्त्विदं सरहस्यन्तु समन्त्रं चोपपादयेत् ।
विधानं तस्य भक्त्या[2] वै दत्तं कोटिगुणोत्तरम् ॥
गुरौ तिष्ठति यस्त्वन्यमासन्नं पूजयेत् सुधीः ।
स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तं तस्य च निष्फलम् ॥
प्रसन्ने च गुरौ पूर्व्वं पश्चादन्यस्य दीयते ।

---

१ B योगनिद्राशायिनस् । २ B योग्ये ।

अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुर्ज्ञेयो जनार्द्दनः ॥
मार्गस्थो वाप्यमार्गस्थो गुरुरेव परा गतिः ।
प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहाद्विप्रतिपद्यते ॥
युगकोटिं स नरके पच्यते नात्र संशयः ।
एवं दत्वा विधानेन तत्वतो विष्णुमर्च्च्य च ॥
विप्राणां भोजनं दद्याद्यथाशक्त्या सदक्षिणम् ।
धरणीव्रतमेतद्धि पुरा कृत्वा प्रजापतिः ॥
प्रजां लभेत्तथा मुक्तिं ब्रह्माण्यविचले शुभे[1] ।
युवनाश्वश्च राजर्षिरेतेन विधिना पुरा ॥
मान्धातारं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
तथा हैहयदायादः कृतवीर्य्यो नराधिपः ॥
कार्त्तवीर्य्यं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
शकुन्तलाप्येवमेव व्रतं चीर्त्त्वा महामुने ॥
लेभे शाकुन्तलं पुत्रं दौश्मन्तं[2] चक्रवर्त्तिनम् ।
अनेन विधिना प्राप्तं चक्रवर्त्तित्वमुत्तमम् ॥
धरण्या अपि पाताले पद्मया च कृतं पुरा ।
व्रतमेतत्ततो नाम्ना धरणीव्रतमुच्यते ॥
समाप्तेऽस्मिन् धरा देवी हरिणा क्रोड़रूपिणा ।
उद्धृताद्यापि तुष्टेन धारिता नौरिवाम्भसि ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या यश्च कुर्य्यान्नरोत्तमः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः विष्णुसालोक्यतां व्रजेत् ॥

---

१ क्वचित् ब्रह्माण्यं विमलं शुभम् । २ A दुष्मन्तात् ।

एकैकाप्रति[1] चापत्सु राज्यमेका प्रयच्छति।
किं पुनर्द्वादशैतास्तु येनेन्द्रत्वं ददुः पुरा॥
इति योगीश्वरद्वादशी धरणीव्रतम्।

ब्रह्मपुराणे—

पुण्या महाकार्त्तिकी स्याज्जीवेन्दवोः कृत्तिकास्थयोः।
पुण्या श्राद्धकरणेन पुण्यहेतुस्तथैव प्रक्रमात्।

तथा—

आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित्।
महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा॥
यदा याम्यन्तु भवति ऋचं तस्यामथो[2] क्वचित्।
तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता॥
प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा॥

आग्नेयं कृत्तिकानक्षत्रं याम्यं भरणी प्राजापत्यं रोहिणी।

तथा—

विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः॥

विष्णुः—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा॥

---

१ D एकैकयापि चापत्सु। २ A तस्यान्तिथौ।

तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्त्तितम्।
तथैव द्वादशी शुक्ला याऽन्या श्रवणसंयुता॥

सहितौ एकराशिस्थितौ नक्षत्रस्थितौ संवत्सर इति वचनात्, न हि प्रतिसंवत्सरे नियमेन पौर्णमास्यामेकनक्षत्रस्थौ च चन्द्र-बृहस्पती भवतः।

एकराशिस्थितौ भवत इवेति पारिजातः।

यथा—

कार्त्तिकी कृत्तिकायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां सितमुक्षाणमेकवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्व्वरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् कान्तारभयं नश्यति।

भविष्यपुराणे—

कार्त्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्च्चयेदुमाम्।
सोऽग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्य्यलोकञ्च गच्छति॥

देवीपुराणे—

[1]कार्त्तिके कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं सदा।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तत्र पूजा महाफला॥
गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत्।
सर्व्वयज्ञफलं वीर प्राप्नुयादविचारयन्॥

मत्स्यपुराणे—

कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत्।
स शैवं पदमाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्॥

---

१ D कार्त्तिक्यास्।

यमः—

कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

श्रीमहाभारते—

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तस्य विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः ॥
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रं समाचरेत् ।
कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे समसेव तत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्त्तिक्यां वा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्यस्त्वथ रेवत्यां त्रिभिर्वर्षैर्द्विजातिभिः ॥
वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्यग्रश्च त्रिहायनः ।
मनोज्ञो दर्शनीयश्च सर्व्वलक्षणसंयुतः ॥
अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तश्चतुर्भिरथवा क्रमात् ।
त्रिहायनीभिर्धन्याभिः[1] सुरूपाभिः सुशोभितः ॥
सर्व्वोपकरणोपेतः सर्व्वशस्यचरो महान् ।
उत्स्रष्टव्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ॥
प्रागुदक्प्लवने देशे मनोज्ञे निर्ज्जने वने ।
[2]न च वाह्यो न च क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ॥
स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तुष्टये[3] ।
मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षकाः ॥

---

१ D वत्स्याभिः।
२ क्वचित्— न वाह्यं न च तत् क्षीरम्।
३ B तृप्तये।

गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः।
ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्ज्जिताः॥
वृषोत्सर्गेन ते सर्व्वे लभन्तां पितृतर्पणम्।
दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाचतयुतं जलम्॥
पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम्।
ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेन समन्विताः॥
वनेषु गावः क्रीड़न्ते वृषोत्सर्गप्रसिद्धिषु।
अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चिन्मयोत्सृष्टन्तु निर्ज्जने॥
तं कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाव्यं यथाक्रमम्।
वृषोत्सर्गादृते नान्यत् पुण्यमस्ति महीतले॥

तथा पञ्चदशीप्रसङ्गात्।

युगाद्येषु युगान्तेषु षड़शीतिमुखेषु च।
दक्षिणोत्तरगे सूर्य्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः॥
संक्रान्तिषु च सर्व्वासु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः।
पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यां पञ्चम्यामष्टमीषु च।
उपचारो गवां कार्य्यो मासि मासि यथाक्रमम्॥
लवणस्य च चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च।
परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोड़श॥
द्वाविंशच्छीतलस्यापि जलस्य च पलानि च।
आदौ विचार्य्य वयसः[1] परिमाणं बलं शुचिम्॥

शुचिमग्निं नठर्य्यम्।

---

[1] D पयसः।

आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाह्निकम्।
प्रभाते लवणं यत्र दीयते च ततो जलम्॥
ततस्तृणानि भोज्यञ्च पोषणं मांसवर्ज्जितम्॥
निशि दीपाः सतन्त्रीका देयाः पौराणिकी कथा।
एवं कृते रत्नपूर्णां महीं दत्वा फलं भवेत्॥
सौरभेय्यः सर्व्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः।
प्रतिगृह्णन्तु[1] मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः॥
दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रास सदैव हि।
गवां कण्डूयनं घासग्रासमाह्निकमेव वा॥
दत्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसम क्षणात्।
गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां सरक्षणाद्भवेत्॥
अनुद्वेगैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः।
देयाः पोष्याश्च रक्ष्याश्च पूज्या वाह्याश्च सर्व्वदा॥

कालिकापुराणे—

कार्त्तिक्यामथ वैशाख्यामयनादिषु पर्व्वसु।
दत्वा दीपान् समुद्दीप्य देवस्याग्रे बलिं ततः॥
भूतानां देवदेवस्य बहिर्द्दिक्षु ददेत्सुधीः।
स व्रती देवमामन्त्र्य सुपेद्भूमौ हरं स्मरन्॥
उत्थाय गृहं गत्वा निराहारो निशि स्वपेत्।
अपरेऽहनि पूर्व्वाह्णे गत्वा तत्रैव मन्दिरम्।
कारयेत्तु महास्नानं हराय विधिना गृणन्॥

---

१ क्वचित्—प्रतिगृह्णन्त्विमम्।

पञ्चविंशपलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।
शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन तु ॥
तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।
तावतैव हि चीरेण पञ्चगव्येन वा ततः ॥
भूयः सार्द्धसहस्रेण पलानामैक्षवेण तु ।
रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥
शीताम्बुना तथोद्वर्त्त्य वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।
स्नापयेद्भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रस्थितेन तु ॥

मन्त्रवता गन्धवता चेत्यर्थः ।

विधिना स्नाप्य चानेन लिङ्गं रोचनया लिपेत् ।
कुष्ठ-कुङ्कुम-कर्पूर-चन्दनागुरुयुक्तया ।
लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्तं घनं शुभम् ॥
नीलोत्पलसहस्रेण मालां बद्धा च पूजयेत् ।
अलाभात्तत्सहस्राणामर्द्धार्द्धेनापि पूजयेत् ॥
उत्पलानान्त्वलाभे तु पद्मैश्च शीतरोर्यजेत् ।
पद्मैर्वा चम्पकैर्वापि जात्या पाटलयापि वा ॥
पुन्नागैः कर्णिकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ।
दमनैर्मरुवकैर्वापि शमी-शुक्लार्क-नागरैः ॥
यथालाभञ्च पत्रैर्वा निर्गन्ध (?) च मलोज्झितैः ।
प्रपूज्य कारयेद्भक्त्या सुगन्धं पुष्पमण्डलम् ।
गुग्गुलुञ्चाज्यसंयुक्तमगुरुं वाऽसितं दहेत् ॥

असितं कृष्णम् ।

सम्पूज्य गौरीभर्त्तारं गीतवादित्रमङ्गलैः।
शालिपिष्टोद्भवैः सिद्धैर्घृतपूर्णैः समुज्ज्वलैः॥
ततो नीराजनं दीपैः षड्विंशद्भिस्तु कारयेत्।
सर्षपै-र्दधिसंयुक्तैर्दूर्वा-गोरोचनाक्षतैः॥
गन्धपुष्पोदकं दद्यात् भूयोऽर्घं चिन्त्य शङ्करम्।
शातकुम्भमयं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम्।
ध्यात्वा निवेदयेन्मूर्द्ध्नि लिङ्गस्य कुसुमैः सह॥
सूक्ष्मवस्त्रयुगं शुभ्रं दीपं वा पट्टसम्भवम्।
चामरं दर्पणञ्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत्॥
[1]यूपं साधारणञ्चैव सघटं पूर्णमेव च।

पूर्णत्वञ्च घटस्यैव।

वितानक-ध्वजौ दद्यात् किङ्किणीरवकान्वितौ।
अथाष्टाभिः क्षितिं पीड्य अङ्गैर्भक्त्या तु दण्डवत्॥
ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं शङ्करं भवशङ्करम्।
प्रदक्षिणं ततो गच्छेच्छनै-र्निर्माल्यवर्ज्जकः॥
प्रणम्योच्चैस्ततः पश्चान्नैवेद्यञ्च निवेदयेत्।
दीनानन्धकृपणांश्चैव आगतांश्च बुभुक्षितान्॥
तर्पयेदन्नपानेन सर्व्वांस्तान् नक्तगोचरान्।
पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नाने प्रकीर्त्तिते॥

जलान्यस्नानीय-द्रव्यसङ्ख्यापरिकलने द्वे सहस्रे।

कुर्य्यादेतत् महास्नानं विधिनानेन धर्म्मवित्।

---

१ D धूपं।

कारयेद्यः शिवे भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
समुद्धृत्य शतं साग्रं कुलानां पापवर्ज्जितः।
व्रजेत् क्रीड़ायने तस्मिन् विमानस्थोऽमरैर्युतः ॥
भुक्ता यथेप्सितान् भोगान् शिवसायुज्यतां व्रजेत्।
मायावितानमुत्सृज्य चान्ते योगमवाप्नुयात् ॥
केवलेनाप्यथाज्येन दध्ना गव्येन वै तथा।
पयसा पञ्चगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ॥
यः कारयेन्महास्नानं विधिनानेन मन्त्रितः।
सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ॥
विधिनानेन निष्टोयः स्नानं तोयेन कारयेत्।
नराणां विंशतिर्यावत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ॥
अन्तरा म्रियते यस्तु अपूर्णे नियमे तथा।
सोऽपि गच्छेत् पदं तत्तु शिवभक्त्या ह्यतन्द्रितः ॥
एवमेव हि धर्मस्य राशिर्मन्त्वविवर्ज्जितः[1]।
मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद्यस्तु नातः पुण्योऽस्ति धर्मवान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कार्त्तिक्याञ्चन्द्रवर्णाभमन्यवर्णमथापि वा।
रत्नै-र्गन्धै-स्तथा धान्यै-र्बीजै-र्वस्त्रै-स्तथैव च ॥
कृत्वा युक्तमथोक्षाणं दत्वा दीपान् समन्ततः।
चन्द्रोदये नरो दत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चन्द्रवर्णाभमन्यवर्णं वा इति तुल्यवद्विकल्पानुपपत्त्या

---

१ A B मन्त्रस्य वर्ज्जितः।

एकत्र रूपे प्राधान्यं विवक्षितं तत्र प्रथमोपस्थितेः श्वेतरूप एव।

कान्तारे यममार्गे च तेनासौ व्रजते सुखम्।
सर्व्वाणि चास्य भोग्यानि तत्र चासौ प्रयच्छति।
दीपा नदीषु दातव्याः कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः॥

अत्र विशेषत इति दर्शनाद्विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तमेव फलम्।

तेजस्वी च यशस्वी च रूपवानभिजायते।

इति सागरः।

भविष्यपुराणे सुमन्तुरुवाच—

पौर्णमास्युपवासन्तु कृत्वा भक्त्या नराधिप।
अनेन विधिना यस्तु विरिञ्चिं पूजयेन्नरः॥
प्रतिपद्यां महाबाहो स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम्।
ऋषिर्विशेषतो देवविरिञ्चि-र्वासुदेवतम्।
कार्त्तिके मासि देवस्य रथयात्रा प्रकीर्त्तिता।
यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या याति ब्रह्मसलोकताम्॥
कार्त्तिके मासि राजेन्द्र पौर्णमास्याञ्चतुर्मुखम्।
मार्गेण चर्म्मणा सार्द्धं सावित्र्याथ परन्तप॥
भ्रामयेन्नगरं सर्व्वं नानाधान्यैः समन्वितम्।
स्नापयेद्भ्रामयित्वा तु सकलं नगरं नृप।
ब्राह्मणान् वाचयित्वाग्रे शाण्डिलेयं प्रपूज्य च।
आरोपयेद्रथे देवं पुण्यवादित्रनिस्वनैः।
रथाग्रे शाण्डिलीपुत्रं पूजयित्वा विधानतः।
ब्राह्मणान् भुञ्जयित्वा तु कृत्वा पुण्याहमङ्गलम्।

देवमारोपयित्वा तु रथे कुर्य्यात् प्रजागरम्।
नानाविधैः प्रेक्षणकै-र्ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः।
कृत्वा प्रजागरं ह्येवं प्रभाते ब्राह्मणान् नृप।
भोजयित्वा यथाशक्त्या भक्ष्यभोज्यैरनेकशः।
पूजयित्वा जलं वीर अनेन विधिना नृप।
आज्येन च महाबाहो पयसा पायसेन च।
ब्राह्मणान् वाचयित्वादावन्ते तु विधिवन्नृप।
कृत्वा पुण्याहशब्दञ्च रथं वा भ्रामयेत् पुनः।
चतुर्वेदविदै-र्विप्रै-र्भ्रामयेद् ब्रह्मणो रथम्।
बह्वृचाथर्व्वणै-र्वीर छन्दोगाध्वर्य्युभिस्तथा।
भ्रामयेद्देवदेवस्य सुरज्येष्ठस्य तं रथम्॥
प्रदक्षिणं पुरं सर्व्वं मार्गेण सुषमेन च।
नारोढ़व्यं रथं वीर शूद्रेण शुभमिच्छता॥
नारुहेच्च तथा प्राज्ञो मुक्त्वैकं भोजकं नृप।
ब्रह्मणो दक्षिणे पार्श्वे सावित्रीं स्थापयेन्नृप।
भोजको वामपार्श्वे तु पुरतः कञ्जजं न्यसेत्।
एवं कृत्वा निनादन्तु शङ्खशब्देश्च पुष्कलैः॥
भ्रामयित्वा रथं वीर पुरं सर्व्वं प्रदक्षिणम्।
स्वस्थाने स्थापयेद्भूयः कृत्वा नीराजनं बुधः॥
य एवं कुरुते यात्रां भक्त्या यश्चापि पश्यति।
रथञ्चाकर्षते यस्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम्॥

मत्स्यपुराणे—

यत्राधिकृत्य शकुनीन्[1] धर्म्माधर्म्मविचारणा।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते॥
परिलिख्य च यो दद्यात् सौवर्णकविसंयुतम्।
कार्त्तिक्यां पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

महिषीदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर।
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वकामसुखप्रदम्॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे पुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा।
शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां सूर्य्यसंक्रान्तिवासरे॥
यदा वा जायते चित्तं वित्तञ्च कुरुनन्दन।
तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा॥
सुपयोधरा सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा।
प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्ज्जिता॥
सुवर्णशृङ्गतिलका घण्टाभरणभूषिता।
रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोहान्विता शुभा॥
पिण्याकपिण्डकोपेता सहिरण्या च शक्तितः।

पिण्याकस्तिलकल्कः। सहिरण्येत्याभरणद्वारेण।

सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे।
पुराणपाठके तद्वद्धर्म्मशास्त्रविदे तथा॥
देया न वेदरहिते न वकव्रतिने क्वचित्।

---

१ A शकुनीन्। मूले शष्कुलीन्।

द्रव्यैरेभिः समायुक्तां पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठितेन च॥
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्व्वकामदा॥
धर्म्मराजस्य माहात्म्यमिह सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
महिषासुरस्य जननी या साऽस्तु वरदा मम॥

दानमन्त्रः—

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणं तां पयस्विनीम्।
प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा॥
एवं दत्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत्।
क्षमापयेत्ततो विप्रं सुसन्तुष्टो भवेदिह॥
अनेन विधिना दत्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति इहलोके परत्र च॥
या स्त्री ददाति महिषीं राज्ञः सा महिषी भवेत्।
महाराजो भवेत् पुरुषो व्यासस्य वचनं यथा॥
यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियो विजयी भवेत्।
वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्व्वार्थसंयुतः॥
तस्मात् सर्व्वेण दातव्या महिषी विभवे सति।
पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामात्मनः शुभमिच्छता॥
दशधेनुसमानां यन्महिषीं नारदोऽब्रवीत्।
त्रिंशद्धेनुसमां व्यासः सर्व्वदानोत्तमां कविः॥
सगरेण ककुत्स्थेन जनकेन च गाधिना।

दत्ताः सद्भिर्द्यविप्रेभ्यो महिष्यः सर्व्वकामदाः ॥
महिषीदानमाहात्म्यं यः शृणोति स मानवः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

दुग्धाधिकां सुमहिषीं नवमेघवर्णां
सम्मृष्टपट्टकवतीं जघनाभिरामाम् ।
दत्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय
लोकद्वयं विजयतेऽप्रतिमप्रभावः॥

इति महिषीदानविधिः ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे कार्त्तिकतरङ्गः ॥

अथ मार्गमासकृत्यम् ।

तत्र देवीपुराणे—

मार्गे रसोत्तमं दद्यात् घृतं पौषे महाफलम् ।

रसोत्तमं लवणम् ।

तिलान्माघे मुनिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फाल्गुने ।
विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्द्विजोत्तम ॥
वैशाखे यवगोधूमान् ज्यैष्ठे तोयसृतं घटम् ।
आषाढ़े चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥

नवनीतं नभोमासि क्वचं प्रौष्ठपदे मतम्।
गुड़शर्करवर्णाद्यान् लड्डुकानाश्विने मुने॥
दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणेदमुदाहृतम्॥
व्रतान्ते गां शुभां दद्यात् सवत्सां कांस्यदोहनाम्।
सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिना मुने॥
देवीं विरिञ्चिनं सूर्य्यं विष्णुं वापि यथाविधि।
स्वभावशुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमौ॥
दातव्या वीतरागे तु कामक्रोधविवर्ज्जिते।
अयाचके सदाचारे विनीते नियमान्विते॥
गोदानाल्लभते कामान् गोलोकेषु मनोरमान्।

इदञ्च दानं संवत्सरनिष्पाद्यं अधिकारिभेदकल्पनागौरवात्।

वराहपुराणे वराह उवाच—

ये यजन्ति वरारोहे मासि मार्गशिरे द्विजाः।
तान् सर्व्वाननुगृह्णामि हव्य-कव्यपथि स्थितान्॥

यजन्ति मामिति शेषः।

वामनपुराणे—

खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शकटान् युग्यजाविकम्।
दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः॥

अश्वतरो वेशर इति प्रसिद्धः। युग्यो युक्तरथ इति दानसागरः। अजश्छागः, अविर्मेषः। गोपाल-भूपाल-कल्पतरु-पारिजातेषु तु शकटान्यजाविकमिति पाठः स तु सुगमः॥

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्षे शुभे मासि धौमपिष्टेन निर्मितम् ।
गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य भास्कराय निवेदयेत् ॥
गैरिकेयमयै-र्यानै-रप्सरोगणसंवृतैः ।
समैकादशसाहस्रं सूर्य्यलोके महीयते ॥

गैरिकेयमयैः सौवर्णैः ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं पतिमाप्नुयात् ।

अत्र च मासव्याप्येकभक्तादिकम् भविष्यपुराणीय पूर्व्वोक्त कार्त्तिककामव्रतवन्नेयम् ।

स्कन्दपुराणे—

एकभक्तेन यो दद्यान्मासं मार्गं क्षपेत च ।
स तेन कर्म्मणा युक्तः सुभगो भवति सर्व्वतः ॥

महाभारते—

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान् शक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्बिषैः ॥

महाफलमुपक्रम्य देवीपुराणे—

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ।

देविका नदीविशेषः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

लवणं मार्गशीर्षे तु दत्वा सौभाग्यमश्नुते ।

अत्र मार्गशीर्षाभिमतदिने दानमिति दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
यवान्नं पयसा युक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः॥
प्रयच्छेद्गां तथा कृष्णां नानालङ्कारभूषिताम्।
सूर्य्याय कुरुशार्द्दूल विधिञ्चापि समाचरेत्॥

विधिरत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणः।

सितपद्मनिभैर्यानैः श्वेताश्वतरसंयुतैः।
गत्वादित्यपुरं रम्यं प्रभया परयान्वितः॥
अहिंसा सत्यवचनमस्तेयं क्षान्तिरार्ज्जवम्।
त्रिसवनाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम्॥
पक्षयोरुपवासेन सप्तम्यां कुरुनन्दन।
एतान् गुणान् समाश्रित्य कुर्व्वाणो व्रतमुत्तमम्॥
सप्तम्युभयमाख्यातं सर्व्व[2]रोगभयापहम्।
सर्व्व[1]पापप्रशमनं सर्व्वकामफलप्रदम्॥
इत्येवमादिनियमैश्चरेत् सूर्य्यव्रतं सदा।
य इच्छेद्विपुलं स्थानं भानोरमिततेजसः॥

इत्युभयसप्तमीव्रतम्।

तत्रैव—

राजन् मार्गशिरे मासि यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
भुञ्जानः शष्कुलीर्नित्यं जितात्मा च जितेन्द्रियः॥

---

१ A सर्व्वपाप— २ A सर्व्वरोग—

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या चामुण्डां चण्डसूदनीम्[1]
नीलोत्पलैस्तथा पद्मै र्बिल्वपत्रकदम्बकैः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरै र्गुग्गुलेन तथा नृप।
भक्ष्यैर्भोज्यैरनेकैश्च सुरामांसैरनेकशः ॥
रुधिरेण तथा वीर शिरोभि र्विविधैर्नृप।
अजाविमहिषाणाञ्च स्वदेहस्य च भेदनात् ॥
नवम्यां विधिवद्भक्त्या पक्षयोरुभयोरपि।
कुमारीर्भोजयेच्चापि ब्राह्मणान् योषितस्तथा ॥
पञ्चगव्यकृतस्नानो सम्यक् प्राश्य विधानतः।
ततो भुञ्जीत राजेन्द्र भूमिं कृत्वा तु भाजनम् ॥
य एवं पूजयेद्भक्त्या चामुण्डां सततं नरः।
स याति परमं स्थानं यत्र सा परमा कला ॥
सौवर्णं यानमारुह्य ध्वजमालाकुलं शुभम्।
मोदते दैवतैः सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
पुनरेत्य महाराज राजा भवति भूतले।
प्रभयास्युजमङ्गाशस्तेजसा वह्निसन्निभः[2] ॥
कान्त्या चन्द्रसमो वीर बुद्ध्या धीषण-शुक्रयोः।

अत्र नवमीद्वयोपवासादिभि र्भविष्यपुराणोक्त पौषमासोभय-नवमीकथितो मन्तव्यः।

इत्युभयनवमीव्रतम्।

---

१ D मुण्डनाशिनीम्। २ B रविसन्निभः।

तत्रैव आदित्य उवाच—

कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः

मासि मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत् ॥

विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत्।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

[1]पौषेऽप्येवं सहस्रांशुं भानुमन्तमुशन्ति वै।

उशन्ति गच्छन्ति।

वाजपेयफलं तत्र घृतं प्राश्य लभेन्नरः।

माघे दिवाकरं नाम कृष्णषष्ठ्यां नियोजयेत् ॥

निशि पीत्वा तु गोमूत्रं गोमेधफलमश्नुते।

[2]मार्त्तण्डं फाल्गुने मासि पूजयेद्भक्षयेत्तिलान् ॥

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात्।

चैत्रे च हंसनामानं कृष्णषष्ठ्यां प्रपूजयेत् ॥

शुक्लपुष्पं नरः प्राश्य अश्वमेधफलं लभेत्।

वैशाखे सूर्य्यनामानं कृष्णषष्ठ्यां प्रपूजयेत् ॥

पीत्वा कुशोदकं पुण्यं जितक्रोधो जितेन्द्रियः।

महामेधस्य यज्ञस्य वैनतेय फलं लभेत् ॥

ज्यैष्ठे दिवस्पतिं पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिबेत्।

गवां कोटिप्रदानस्य निखिलं फलमश्नुते ॥

आषाढ़े त्वर्कनामानमिष्ट्वा प्राश्य च गोमयम्।

प्रयात्यर्कसलोकत्वं वर्षाणां द्विशतं विभो ॥

---

१ AD पुष्ये। २ क्वचित् तिलैस्तु।

श्रावणेऽर्य्यमनामानं पूजयित्वा पयः पिबेत्।
वर्षाणामयुतं साग्रं मोदते भास्करालये॥
मासि भाद्रपदे षष्ठ्यां भास्करं नाम पूजयेत्।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य सर्व्वमेव फलं लभेत्॥
गोमूत्रफलमश्नीयादश्वमेधफलं लभेत्।
[1]मासि चाश्वयुजे षष्ठ्यां भगाख्यं नाम पूजयेत्॥
दूर्व्वाङ्कुरं सकृत् प्राश्य राजसूयफलं लभेत्।
मासे तु कार्त्तिके षष्ठ्यां शक्राख्यं नाम पूजयेत्॥
गोमूत्रफलमश्नीयादश्वमेधफलं लभेत्।
वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् सूर्य्यभक्तिपरायणान्॥
पायसं मधुसंयुक्तमाज्येन सुपरिप्लुतम्।
शक्त्या हिरण्यवासांसि शक्त्या तेभ्यो निवेदयेत्॥
निवेदयेत्तु सूर्य्याय गाञ्च कृष्णां पयस्विनीम्।
वर्षमेकं चरेदेवं नैरन्तर्य्येण यो नरः॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वकामसमन्वितः।
मोदते सूर्य्यलोके तु स नरः शाश्वतीः समाः॥

[2]इति स्कन्दषष्ठीव्रतम्।

मत्स्यपुराणे—

कृष्णाष्टमीमथो वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
शान्तिर्मुक्तिश्च भवति जयः पुंसां विशेषतः॥

---

१ मूले आश्विने देवदेवन्तु सप्ताश्वमिति पूजयेत्।
२ D कृष्णषष्ठीव्रतम्।

शङ्करं मार्गशिरसि शम्भुं पौषेऽभिपूजयेत्।
माघे महेश्वरं देवं महादेवञ्च फाल्गुने॥
स्थानुं चैत्रे शिवं तद्वद्वैशाखेऽभ्यर्च्चयेन्नरः।
ज्यैष्ठे पशुपतिं[1]चार्च्चेदाषाढ़े उग्रमर्च्चयेत्॥
पूजयेच्छ्रावणे शर्व्वं नभस्ये त्र्यम्बकं तथा।
हरमाश्वयुजे मासि तथेशानञ्च कार्त्तिके॥
कृष्णाष्टमीषु सर्व्वासु भक्त्या सम्पूजयेद्द्विजान्।
गो-भू-हिरण्य-वासोभिः शिवभक्तानुपोषितः॥
गोमूत्रघृतगोक्षीरं तिलान्नञ्च[2] कुशोदकम्।
गोशृङ्गोद-शिरीषार्क-विल्वपत्र-दधीनि च॥
पञ्चगव्यञ्च सम्प्राश्य शङ्करं पूजयेन्निशि।
अश्वत्थञ्च वटञ्चैवोडुम्बरं प्लक्षमेव च॥
पलाशं जम्बुवृक्षञ्च विदुः षष्ठं महर्षयः।
मार्गशीर्षादिमासाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां यथाक्रमम्॥
एकैकं दन्तधावनं[3] वृक्षेष्वेतेषु भक्षयेत्।
दद्यात् समाप्ते दध्यन्नं वितानध्वजचामरम्॥
देवाय दद्याद्घण्टाञ्च कृष्णां गां कृष्णवाससी।
कृष्णगेन्दूकवाससी इति कृत्यसमुच्चये पाठः॥
द्विजानामामकुम्भांश्च[4] पञ्चरत्नसमन्वितान्।
गावः कृष्णाः सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च॥

---

१ AB ब्रूयात्।　　२ B तिलान् यव—
३ B—पवनं।　　४ B उदकुम्भांश्च।

देयानीति शेषः ।

क्वचिच्च गाः कृष्णाः सुवर्णञ्चेति पाठः स च सुगम एव ।

अशक्तस्तु पुनर्दद्याद्गामेकामपि भक्तितः ।

न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत कुर्व्वन् दोषमवाप्नुयात् ॥

कृष्णाष्टम्यामुपोष्यैवं सप्तकल्पशतत्रयम् ।

पुमान् सम्पूजितो देवैः शिवलोके महीयते ॥

इति कृष्णाष्टमीव्रतम् ।

भविष्यपुराणे— विष्णुरुवाच—

कृष्णाष्टम्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः ।

नक्तं नक्तव्रतसंकल्पम् ।

मासि मार्गशिरे विप्र शङ्करं देवमर्च्चयेत् ।

पीत्वा शक्त्या च गोमूत्रमनाहारो निशि क्षपेत् ॥

अनाहारो गोमूत्रातिरिक्ताहारशून्यः, एवमुत्तरत्रापि ।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ।

एवं पौषे तु सम्पूज्य शम्भुनामानमीश्वरम् ।

कृष्णाष्टम्यां घृतं प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥

माघे महेश्वरं विप्र कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

निशि पीत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमाप्नुयात् ॥

फाल्गुने च महादेवं सम्पूज्य प्राशयेत्तिलान् ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

चैत्रे च स्थाणुनामानं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

गवाश्च भर्ज्जितान् प्राश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः।
रात्रौ कुशोदकं प्राश्य सर्व्वमेधफलं लभेत्॥
ज्यैष्ठे पशुपतिं पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिबेत्।
गवां कोटिप्रदानस्य यत्फलं तदवाप्नुयात्॥
आषाढ़े चोग्रनामानमिष्ट्वा प्राश्य च गोमयम्।
वर्षाणाञ्च शतं साग्रं शिवलोके महीयते॥
शम्भुन्तु श्रावणे मासि पूज्यार्कं प्राशयेन्निशि।
गोसवस्य तु यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः॥
त्र्यम्बकन्तु भाद्रपदे कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत्।
सम्प्राश्य बिल्वपत्रन्तु वाजपेयफलं लभेत्॥
मासे चाश्वयुजे प्रोक्तं प्राशनं तण्डुलोदकम्।
नाम्ना ईशं यजेद्देवं पुण्डरीकफलं लभेत्॥
मासे तु कार्त्तिकेऽष्टम्यामीशानाख्यं प्रपूजयेत्।
पञ्चगव्यं सकृत्पीत्वा पद्मयज्ञफलं लभेत्॥
वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तिसमन्वितान्।
पायसं मधुसंयुक्तं घृतेन सुपरिप्लुतम्॥
निवेदयेत रुद्राय गां कृष्णाञ्च पयस्विनीम्।
वर्षमेकं तथा कुर्य्यान्निरन्तर्य्येण यो नरः॥
कृष्णाष्टमीव्रतं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः॥
वसेच्छिवपुरे नित्यं न चेहायाति नाकभाक्।

यद्यपि कृष्णाष्टमी न श्रुता निशाकालस्य न श्रुतः तथापि

माघे तौ बोद्धव्यौ पूर्व्वापरपरामर्षात् प्रतिमासप्राशन श्रुतफलस्यात्र गुणफलरीत्या संवत्सरफलञ्चाधिकारिविशेषणमिति सर्व्वं समञ्जसम्।

ब्रह्मपुराणे—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि।
नवसंवत्सरारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः॥
काश्यपेन तु कश्मीरा निर्म्मिता च सुशोभना।
तस्मात्तत्र नरैः कार्य्यः सदा पुण्यमहोत्सवः॥
पुष्पै र्माल्यै र्गीतवाद्यै र्मङ्गलै र्दृष्टशोभिभिः।

माल्यं पुष्पमाला।

याने रत्नैस्तथा वस्त्रैरुपयुक्तै र्नरैः सदा।

कालिकापुराणे— अनिलाद उवाच—

मासि मार्गशिरे प्राप्ते चन्द्रशुद्धौ शुचिः सिताम्।
द्वितीयान्तु समासाद्य नक्तं भुञ्जीत पायसम्॥
आचम्य च शुचिर्भूत्वा दण्डवच्छङ्करं नमेत्।
मुदान्वितो नमस्कृत्य विज्ञाप्य संस्पृशेत्तरम्॥
उदुम्बरं ततो गृह्य भक्षयेद्दन्तधावनम्।
उत्तराशागतं सार्द्रं सत्वचं निर्व्रणं शुभम्॥
तृतीयायां परे चाह्नि गौरीं शम्भु प्रपूजयेत्।
पूजयित्वा निराहारः शङ्करं कीर्त्तयन् स्वपेत्॥
शालिपिष्टमये कृत्वा रूपे स्त्रीपुंसयोः शुभे।

रूपे रूपके प्रतिमे इति यावत्।

पात्रे स्थाप्य च ते पूज्ये जागरं निशि कल्पयेत् ।
विधिवत् पूजयित्वा तु हरं स्नाप्य घृतादिभिः ॥
प्रभाते ते गृहीत्वा तु पुष्पं तस्मै निवेदयेत् ।

तस्मै हराय ।

आचार्य्यं पूजयेद्भक्त्या लिङ्गिनश्च तथा द्विजान् ।
दाम्पत्यानि च तत्रैव शक्त्या तांश्चापि दक्षयेत् ॥
प्रतिमासञ्च कुर्व्वीत विधिनानेन सर्व्वतः ।
कार्त्तिकान्ते ततो मासि मार्गशीर्षे समुद्यते ॥
नामान्यतः प्रवक्ष्यामि प्रतिमासं क्रमाच्छृणु ।

अतो मार्गशिरसः परं, मार्गशीर्षे तु शम्भुं गौरीं वेति नामनी प्रथमत एव कथिते ।

पूजाजपनिमित्तञ्च सिद्ध्यर्थं चिन्तितस्य च ॥
एवं पौषे तु सम्प्राप्ते गिरीशं पार्व्वतीं तथा ।
अर्च्चे जप्य चतुर्थ्याञ्च पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥
भवञ्चैव भवानीञ्च माघे नित्यं प्रपूजयेत्।
फाल्गुने च महादेवमुमया सहितं विभुम् ॥
ललितां शङ्करं देवं चैत्रे मासि प्रपूजयेत् ।
स्थाणुञ्चैव हि वैशाखे लोकमात्रा समं यजेत् ॥
रुद्राण्या सह रुद्रञ्च ज्यैष्ठे मासि प्रपूजयेत् ।
आषाढ़े पशुनाथञ्च शच्या सहस्रलोचनम् ॥
नीलकण्ठं श्रावणे च सुनन्दाञ्च समर्च्चयेत् ।
भीमं भाद्रपदे मासि कालरात्र्या समं विभुम् ॥

शिवमाश्वयुजे देवं दुर्गया सार्द्धमर्च्चयेत् ।
ईशानं कार्त्तिके मासि शिवादेवीयुतं विभुम् ॥
जपध्यानार्च्चनादौ च नामान्येतानि सुव्रत ।
स्मृतानि नामरूपाणि विना चैतैरसिद्धिभाक् ॥
प्रतिमासन्तु पुष्पाणि अर्च्चायां विनियोजयेत् ।
तानि क्रमात् प्रवच्यामि सद्यस्तुष्टिकराणि च ॥
आद्ये नीलोत्पलं योज्यं तदभावे पराणि वै ।
पद्माणि च सुगन्धीनि योजयेत् भक्तितोऽर्च्चने ॥
करवीरं विल्वपत्रं किंशुकं कुरुमल्लिकाम् ।

कुरुशब्दः कुरुकण्टकपरः ।

पाटलाञ्च कदम्बञ्च तगरं द्रोण मालतीम् ।
वत्सरान्ते वितानञ्च ध्वजं घण्टाञ्च दीपिकाम् ॥
धूमोत्क्षेपं युगं स्वच्छं शङ्कराय निवेदयेत् ।

युगं वस्त्रयुगम् ।

स्नापयित्वार्च्चयित्वा तु सौवर्णं प्रचुरं न्यसेत् ।
रूपयुग्मं ततो दद्यात् शालिपिष्टमयञ्च यत् ॥

रूपयुग्मं पूर्व्वोक्तस्त्रीपुंसप्रतिमायुग्मम् ।

नैवेद्यञ्च बलिञ्चैव संयोज्य विधिवच्छिवे ।
कुर्य्यान्नीराजनं शम्भोस्ततो गच्छेद्गृहं स्वकम् ॥
चतुरस्रं महादेवमुमाञ्चैव त्रिकोणिकाम् ।
ध्यात्वाचार्य्याय तद्युग्मं मौक्तिकादियुतं ददेत् ॥
व्रतिनो भोजयेत् पश्चात् द्वादशैव द्विजोत्तमान् ।

मिथुनानि तथा ब्रह्मन् भोज्य शक्त्या तु दर्शयेत् ॥
कर्षैकैकप्रमाणेन शातकुम्भमयं शुभम्।
शातकुम्भमयं तद्युग्ममित्यन्वयः॥
[1]मौक्तिकानां चतुःषष्टिं प्रवालकचतुष्टयम्।
तावन्ति पुष्परागाणि ताम्ररूपाणि चैव हि ॥
एतान् समग्रान् सम्भारान् वस्त्रयुग्मोपरि न्यसेत्।
चत्वारिंशतमष्टौ वा कुम्भांश्चोपानहौ तथा ॥
सहिरण्याचतान् दद्यात् पुष्पोदकसमन्वितान्
दीनार्त्तदुःखितानाञ्च तद्दिने चानिवारितम्।
कल्पयेदन्नदानञ्च [2]आनन्त्यं शक्तितो बुधः॥
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं स्ववित्तपरिमाणतः।
पूरयेत् कल्पनायैव (?) वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥

इत्यवियोगव्रतम्।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुरुवाच—
प्राप्ते मार्गशिरे मासि शुक्लषष्ठ्यान्तु यो भवेत्।
स ज्ञेयः कामदो वारः सदेष्टो भास्करस्य तु ॥
तत्र यः पूजयेद्भानुं भक्त्या श्रद्धासमन्वितः।
स मुक्तः सर्व्वपापेभ्यः प्राप्नुते चण्डदीधितिम् ॥
रक्तचन्दनमिश्राणि करवीराणि सुव्रत।
धूपं घृताक्तुतिं वीर भास्कराय प्रयोजयेत् ॥

---

१ D—मौक्तिकानि। २ D अनेकम्।

घृताकृतिं धूपं घृतप्रक्षेपोद्भवं धूपमित्यर्थः ।

नैवेद्यञ्चापि कासारं सुगन्धिं तीक्ष्णमेव च ।

कासारं कंसार इति प्रसिद्धं पक्वान्नविशेषम् ।

कृत्वोपवासमथवा नक्तं त्रिपुरसूदन ॥

इत्थं प्रपूजितो ह्यत्र भास्करो लोकभास्करः ।

ददाति विपुलान् भोगानतोऽयं कामदः स्मृतः ॥

स पुत्रं पुत्रकामेभ्यो धनकामाय वै धनम् ।

विद्यार्थिने शुभां विद्यामारोग्यं रोगिणे प्रभुः ॥

अन्यांश्च विविधान् भोगान् तत्र सम्पूजितो विधिः ।

तत्रैव ब्रह्मोवाच ।

या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।

नन्दा सा कथिता वीर सर्व्वानन्दकरी शुभा ॥

पञ्चम्यामेकभक्तञ्च षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम् ।

सप्तम्यामुपवासन्तु कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ॥

पावनान्यत्र वै त्रीणि ऊचन्ति वै मनीषिणः ।

मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा ॥

कर्पूरागुरुसम्मिश्रधूपञ्चात्र विनिर्द्दिशेत् ।

दध्योदनं सखण्डन्तु नैवेद्यं भास्करप्रियम् ॥

तदेव दद्याद्विप्रेभ्यस्त्वाश्नीयाच्च स्वयं तथा ।

एवञ्चतुर्ष्वपि मार्गशिरः-पौष-माघ-फाल्गुनेषु, पुष्पं मालत्याः कर्पूरादिर्धूपः सखण्डदध्योदनं नैवेद्यं पारणमपि तेनैव ।

पूजार्थं भास्करस्येह प्रथमे पारणे विधिः ।

चैत्रादिचतुष्टये विधिमाह—

पलाशपुष्पाणि विभो यक्षचन्दनमेव च ।

एतत् परिभाषयति—

कर्पूरश्चन्दनं कुष्ठमुशीरं सिन्धु(ह्ल)कन्तथा ।
सग्रन्थि वृषणं भीमं कुङ्कुमं रञ्जनं तथा ।
हरीतकी तथा भीम एष यक्षाङ्क उच्यते ॥

एतद्यक्षं चन्दनमुच्यते इत्यर्थः । तदिदमनुलेपनम् ।

धूपश्चाह—

धूपं प्रबोधमादिष्टं नैवेद्यं खण्डखाद्यकाः ।

प्रबोधधूपं परिभाषयति—

कृष्णागुरुं सिन्धु(ह्ल)कञ्च वालकं वृषणन्तथा ।
चन्दनं तगरं मुस्तं प्रबोधं शर्कराम्वितम् ॥

प्रबोधं धूपमाहुरिति शेषः । खण्डखाद्यकाः खण्डनिर्म्मित-खाद्यानि ।

भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि खण्डखाद्यैर्गणाधिप ।
निम्बपत्रन्तु सम्प्राश्य ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
पारणस्य द्वितीयस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः ।

श्रावणादिचतुष्टये—

नीलोत्पलानि शुभ्राणि धूपं गुग्गुलुमाहरेत् ।

शुभ्राण्युत्पलान्येव ।

नैवेद्यं पांशुमुद्गकान् प्रीतये भास्करस्य च ।
विलेपनञ्चन्दनञ्च प्राशनं विल्वमुच्यते ।

तृतीयस्यापि ते वीर कथितो विधिरुत्तमः ॥

तृतीयस्य पारणस्य ।

शृणु देवस्य नामानि पावनानि नृणां सदा ।
विष्णुर्भगस्तथा धाता प्रीयतामुच्चरेद्वचः ॥

तेन विष्णुः प्रीयतामिति प्रथमे चतुर्मासे, द्वितीये भगः प्रीयतामिति, धाता मे प्रीयतामिति तृतीये क्रमेण वाचो भवन्ति ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यान्नन्दां नरः सदा ।
स कामानिह सम्प्राप्य विधातारमवाप्नुयात् ॥

सदा स कामान् सम्प्राप्येत्यन्वयः । आदरद्योतनाय वा सदेति काम्यत्वस्यैर्य्यात् ।

पुत्रकामो लभेत् पुत्रान् धनकामो लभेद्धनम् ।
विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां यशस्कामो यशस्तथा ॥
सर्व्वान् कामांस्तथा प्राप्य तदन्ते शाश्वतीः समाः ।
ततः सूर्य्यसदो गत्वा नन्दते नन्दिवर्द्धनः ॥

सूर्य्यसदः सूर्य्यसभाम् ।

इत्येषानन्दजननी नन्दा ख्याता मया द्विज ।
यामुपोष्य नरः श्रुत्वा नन्दते कमथाप्य वै ॥

कं स्वर्गम् ।

विष्णुरुवाच—

कुले जन्म तथारोग्यं धनर्द्धिश्चेह दुर्लभा ।
त्रितयं प्राप्यते येन तन्मे गद जगत्पते ॥

ब्रह्मोवाच—

यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽह्नि
हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम्।
सम्पूज्य भानुं विधिनोपवासी
स्रग्गन्धधूपान्नवरोपहारैः॥
गृह्णीत यः प्राशन-पूजनादि
दानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम्।
दद्याच्च दानं द्विजपुङ्गवेभ्य-
स्तं कथ्यमानं विनिबोध वीर॥
वस्त्रं यवान् व्रीहियवं हिरण्यं
यवान्नमम्भः करकान्नपानम्[१]।
क्षीरं पयोऽन्नं गुड़फाणिताढ्यम्
दद्यात्तथा वस्त्रमनुक्रमेण॥
यद्येकयव्ये विधिनोदितेन
तस्यां तिथौ लोकगुरुं प्रपूज्य।

यव्यो मासः, वस्त्रं घृतं गुड़ा व्यञ्जनानि फाणितं क्वथितेक्षुरस-सिद्धं द्रवद्रव्यम्॥

अश्नीत यस्यात्मविशुद्धिहेतोः
संप्राशनानीह निबोध तानि॥
गोमूत्रमम्भो घृतमामशाकं

---

१ B धान्यानि चाम्भः...... पानम्।

दूर्व्वा दधिव्रीहियवांस्तिलांश्च।
सूर्य्यांशुतप्तं जलमम्बुजानि
चीरञ्च मासक्रमशोपयुज्य[१]॥
कुले प्रधाने धनधान्यपूर्णे
पद्मावृते ध्वस्तसमस्तदुःखे।
प्राप्नोति जन्माविकलेन्द्रियस्य
भवत्यरोगी मतिमान् सुखी च॥

पद्मावृते लक्ष्म्यावृते।

इति चितयप्रदा नाम सप्तमी॥

ब्रह्मपुराणे—

यद्विष्णोर्द्दचिणं नेत्रं तद्देवाकृतिमत् पुनः।
अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः॥
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपचे शुभे तिथौ।
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी॥
षष्ठ्यान्तु स्नपनं कार्य्यं तस्मै मित्राय भानवे।
यथा विष्णोः प्रबोधे तु क्रियते सर्व्वसम्पदा॥

यथा विष्णोरित्यनेन कार्त्तिकशुक्लैकादश्युक्त विष्णुस्नानीयद्रव्यातिदेशः।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि च।
रात्रिजागरणं कार्य्यं नृत्यगीतपुरःसरम्॥

---

१ मूले क्रमशोऽपि योज्यम्।

सप्तम्यां स्नपनं कृत्वा ततः स्नात्वा यजेद्रविम् ।
नानाकुसुमसम्भारै र्भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ॥
मधुना च प्रभूतेन होमजप्य समाधिभिः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चाद्दीनानाथांश्च मानवान् ॥
अष्टम्यां संविभज्याथ तथाच नट नर्त्तकान् ।
दिनद्वये च भोक्तव्यं पैष्टमन्नं मधुप्लुतम् ॥

मित्रसप्तमीव्रतमित्युपसंहारेण कृत्यसमुच्चये भूपालोऽस्या व्रतत्वं मन्यते ।

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

एकादश्यान्तु यत्नेन नक्तं कुर्य्याद्यथाविधि ।
मार्गशीर्षे च शुक्लादौ आरभ्याब्दं विचक्षणः ।
तद्व्रतं धनदस्येष्टं कृतं वित्तं प्रयच्छति ॥

शुक्लैकादश्यामारभ्याब्दं कुर्य्यादित्यन्वयः ।

नरसिंहपुराणे—

उपवासो मुनिश्रेष्ठ एकादश्यां विधीयते ।
नरसिंहं समभ्यर्च्च्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतद्व्रतं शुक्लैकादश्यामेकदिनसमाप्यमेव वदन्ति । तथापि प्रसङ्गादिह लिखितम् ।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमर्च्चयेत् । पुष्पधूपानुलेपननैवेद्यैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैर्व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति

उभयद्वादशीष्वेवं संवत्सरेण स्वर्गमवाप्नोति यावज्जीवं कृत्वा विष्णुलोकमेवं पञ्चदशीष्वपि ।

ब्रह्मभूतममावस्यां पौर्णमास्यान्तथैव च ।
योगभूत परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे सत्यतपा उवाच—

कोऽसौ धरण्यां सङ्कीर्ण उपवासो महामुने! ।
कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

दुर्वासा उवाच—

मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यान्नियतात्मवान् ।
स्नात्वा देवार्च्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि ॥
शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् ।
भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचस्य पादयोः ॥
कृत्वाष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ।
भक्षयेद्दन्तकाष्ठन्तु ततश्चाचम्य यत्नतः ॥
स्पृष्ट्वाङ्गानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्द्दनम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवासः[1]-किरीटिनम् ॥
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्द्दनम् ॥
[2]दत्त्वार्घम् पादयोः पश्चात् करतोयेन मानवः ।
एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ॥

---

१ B वस्त्रम् । २ A दद्यार्घं ।

एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहनि परे ऽह्यहम् ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥
एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य सन्निधौ ।
जपन्नारायणायेति स्वपेत्तत्र विधानतः ॥
ततः प्रभाते विमले नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
इतरां वा तड़ागं वा गृहे वा नियतात्मवान् ॥
आनीय मृत्तिकां शुद्धां मन्त्रेणानेन मानवः ।
धारणं पोषणं त्वत्तो भूतानां देवि सर्व्वदा ॥
तेन सत्येन मां देवि पापान्मोचय मृत्तिके ।
ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ॥
भवन्ति भूतानि यतो मृत्तिकामालभेत्ततः ।
त्वयि सर्व्वे वशा नित्यं स्थिता वरुण सर्व्वदा ।
तेनेमां मृत्तिकां प्राप्य मां पूतं कुरु मा चिरम् ॥
एवं मृदं रविं तोयं समाध्यात्वानमालभेत् ॥
त्रिः कृत्वा शेषमृदया कुण्डमालिख्य वै जले ।
ततः स्नात्वा नरः सम्यक् मन्त्रवच्चोपचारतः[१] ॥
स्नात्वा चावश्यकं कृत्वा पुनर्देवगृहं व्रजेत् ।
तत्राराध्य महायोगं देवं नारायणं विभुम् ॥
केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
जानुभ्यां नरसिंहाय उरू श्रीवत्सधारिणे ॥

---

१ AD चक्रवर्त्युपचारतः ।

कण्ठं कौस्तुभनाथाय वक्षः श्रीपतये तथा।
त्रैलोक्यविजयायेति बाहू सर्व्वात्मने शिरः॥
रथाङ्गधारिणे चक्रं शङ्करायेति वारिजम्।

वारिजं शङ्खम्।

गम्भीरायेति च गदां पङ्कजं शान्तमूर्त्तये।
एवमभ्यर्च्च्य देवेशं देवं नारायणं प्रभुम्॥
पुनस्तस्याग्रतः कुम्भांश्चतुरः स्थापयेद्बुधः।
जलपूर्णान् समाल्यांश्च सितचन्दनलेपितान्॥
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु स्थगितान्रत्नगर्भिणः।
चत्वारस्ते समुद्रास्तु कलशाः परिकीर्त्तिताः॥
तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंवृतम्।
तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवन्तथा॥
अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्।

अलाभतः सौवर्णादीनामभावे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः।

सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्द्दनम्।
वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्॥
तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम्।
गन्धैर्धूपैश्च मन्त्रैश्च अर्च्चयित्वा यथाविधि॥
रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाहृताः।
मत्स्यरूपेण तस्मान्मां भवानुद्धर केशव॥
एवमुच्चार्य्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत्।
यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा।

यथाविभवसारेण यथावित्तानुसारेण ।

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च चतुरो दापयेद्घटान् ।
पूर्व्वञ्च बह्वृचे दद्यात् छन्दोगे दक्षिणन्तथा ॥
यजुःशाखान्विते दद्यात् पश्चिमं घटमुत्तमम् ।
उत्तरं कामतो दद्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥
ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्व्वे सामवेदस्तु दक्षिणे ।
पश्चिमे तु यजुर्वेदोऽथर्व्ववेदस्तथोत्तरे ॥
ताम्रपात्रैस्तु सतिलैः स्थगितान् कारयेद्घटान् ।
ततस्तं जलपात्रस्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
दद्याद्देवं महाभाग ततः पश्चात्तु भोजयेत् ।
ब्राह्मणान् पायसेनाग्र्यान् ततः पश्चात् स्वयं नरः ॥
भुञ्जीत सहितो भृत्यैर्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
यः सकृद्द्वादशीमेतां करोति विधिवन्मुने ॥
स ब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालञ्चैव तिष्ठति ।
ततो ब्रह्मोपसंहारे तल्लयस्तिष्ठते चिरम् ॥
पुनःसृष्टौ भवेद्देवो वैराजो नाम नामतः ।
ब्रह्महत्यादिपापानि इह लोके कृतान्यपि ॥
अकामतः कामतो वा तानि नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
इह लोके दरिद्रो वा भ्रष्टराज्योऽथवा नृपः ॥
उपोष्य तु विधानेन सेश्वरो राज्यभाक् भवेत् ।

सेश्वरो लक्ष्मीश्वरः ।

वन्ध्या नारी भवेद्या तु अनेन विधिना शुभा ॥

उपोष्य तु भवेत्तस्याः पुत्रः परमधार्म्मिकः ।
अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ॥
स इमं विधिमास्थाय तस्मात् पापाद्विमुच्यते ।
ब्रह्मक्रियाया लोपेन बहुवर्षकृतेन च ॥
उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदसंस्कारमाप्नुयात् ।
किञ्चात्र बहुनोक्तेन न तदस्ति महामुने ॥
प्राप्यं वा प्राप्यते नैव पापं वा यन्न नश्यति ।
अदीक्षिताय नो देयं विधानं नास्तिकाय च ॥
वेददेवद्विषे वापि न श्राव्यन्तु कदाचन ।
गुरुभक्ताय दातव्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
इह जन्मनि वैराग्यं धनधान्यं वरस्त्रियः ।
भवन्ति विविधा यस्तु उपोष्यति विधानतः ॥

इति मत्स्यद्वादशीव्रतम् ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

भगवन् भूतभव्येश तथान्यदपि यद्व्रतम् ।
भुक्तिमुक्तिफलोपायं तत् पुनर्वक्तुमर्हसि ॥
एवमुक्तोऽब्रवीच्छम्भुर्नारदं तपसां निधिम्[1] ।
मत्समस्तपसा ब्रह्मन् पुराणश्रुतिवत्सलः ॥
धर्म्मोऽयं वृषरूपेण नाम्ना नन्दीश्वरो विभुः ।
धर्म्मान् माहेश्वरान् वक्ष्यत्यतःप्रभृति नारद ॥

---

१ मूले चायं वाङ्मयपारगः ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत।
नारदोऽपि हि शुश्रूषुरपृच्छन्नन्दिकेश्वरम्॥
आदिष्टस्त्वं शिवेनेह वद माहेश्वरं व्रतम्।

नन्दिकेश्वर उवाच—

शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम्।
त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्द्दशी॥
मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः।
[1]प्रार्थयद्देवदेवेश त्वामहं शरणङ्गतः॥
चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम्।
सुवर्णं वृषभं दत्वा भोक्ष्येऽहञ्चापरेऽहनि॥
एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः।
कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम्॥
पूजयेत् कमलैः शुक्लै गन्धधूपानुलेपनैः।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्व्वात्मने नमः॥
[2]ललाटन्तु त्रिनेत्राय नेत्राणि हरये नमः।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धराम्॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ।
[3]स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशानाय चोदरम्॥

---

१ B पूजयेत्। २ B त्रिनेत्रायेति नेत्राणि ललाटं हरये नमः।
३ B पुस्तके स्तनावित्यादिपङ्क्तिस्थाने। उरू चानन्तवैराग्यसिंहायेति प्रपूजयेत्। इत्यधिकः।

अघोरहृदयायेति हृदयञ्चाभिपूजयेत् ।
अनन्तैश्वर्य्यनाथाय जानुनी पूजयेद्बुधः ॥
पार्श्वौ चानन्तधर्म्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ।
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ व्योमात्मने नमः ॥
व्योमकेशात्मरूपाय केशान् पृष्ठञ्च पूजयेत् ।
ततस्तु वृषभं हैममुदकुम्भसमन्वितम् ॥
शुक्लमाल्याम्बरधरं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ।
ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तितः शुभान् ॥
पृषदाज्यन्तु सम्प्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः ।
पञ्चदश्यान्ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् ।
चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् ॥
ये तु मासे विशेषाः स्यु[१] स्तान्निबोध क्रमादिह ।
मार्गशीर्षादिमासे तु क्रमादेतदुदीरयेत् ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरक ।
त्र्यम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर ततःपरम् ॥
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ।
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे ॥

---

१ क्वचित् मासविशेषात्तु ।

नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणङ्गतः।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्॥
पञ्चगव्यं तथा बिल्वं यव्यं गोशृङ्गवारि च[१]।
तिलाश्च कृष्णा विधिवत् प्राशनं क्रमशः स्मृतम्॥
प्रतिमासञ्चतुर्द्दश्यामेकैकं प्राशनं स्मृतम्।
मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि॥
सिन्धूवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिः सपाटलैः।
अर्कपुष्पैः कदम्बैश्च शतपत्त्रा तथोत्पलैः॥
एकैकेन चतुर्द्दश्यामर्च्चयेत् पार्व्वतीपतिम्।
पुनश्च कार्त्तिके मासि सम्प्राप्ते तर्पयेद्द्विजान्॥
अन्नैर्नानाविधैर्भक्ष्यै र्वस्त्रमाल्यविभूषणैः।
कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः॥
उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा सह।
मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटान्वितम्॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तां शय्यां दद्यात् सकुम्भिकाम्[२]।
ताम्रपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुताम्॥
स्थाप्य विप्राय शान्ताय वेदविद्प्रवराय[३] वै।
ज्येष्ठसामविदे देयं न वकव्रतिने क्वचित्॥
गुणज्ञे श्रोत्रिये दद्यादाचार्य्ये तत्त्ववेदिनि।
अव्यङ्गाय च सौम्याय सदा कल्याणकारिणे॥

---

१ D कर्पूरञ्चागुरुं यवान्। क्वचित् पञ्चगोशृङ्गवारि च।

२ B सकुम्भकाम्। ३ मूले वेदव्रतपराय च।

सपत्नीकाय सम्पूज्य माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
गुरौ सति गुरौ देयं तदभावे द्विजातये ॥
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत कुर्व्वन् दोषात् पतत्यधः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याच्छिवचतुर्द्दशीम् ॥
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदिह चामुत्र वा कृतम् ॥
पितृभिर्मातृभिर्वापि तत्सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ।

दीर्घायुरारोग्य कुलाभि(न)वृद्धि-
रत्राक्षयाऽमुत्र चतुर्भुजत्वम् ।
गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
शतं वसित्वा पदमेति शम्भोः ॥
न बृहस्पतिरप्यलं तदस्याः[1]
फलमिन्द्रोऽपि पितामहो न वक्तुम् ।
न च सिद्धगणोऽप्यलं न चाहम्
यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे[2] ॥
भवत्यमरवल्लभः पठति यः स्मरेद्वा
शृणोत्यपि विमत्सरः सकलपापनिर्मोचनीम् ।
इमां शिवचतुर्द्दशीममरकामिनीकोटयः
स्तुवन्ति तमनिन्दितम् किमु समाचरेद् यः सदा ॥
या वाथ नारी कुरुतेऽतिभक्त्या
भर्त्तारमापृच्छ्य गुरुं सुतं वा ।

---

१ B अनन्तमस्याः ।

२ मूले वक्तुम्

सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
परं पदं याति पिनाकपाणेः॥
इति शिवचतुर्द्दशीव्रतम्।

ब्रह्मपुराणे—
वामनेचन्तु यद्विष्णोस्तदेव भुवनत्रयम्।
अनसूयात्मजश्चन्द्रस्त्वमृतेनाभ्यषेचयत्॥
पौर्णमास्यान्तु तस्मात्तं पूजयेत्तत्र सर्व्वदा।
शुक्लैः पुष्पैश्च पयसा नैवेद्यैः[1] श्रद्धयान्वितः॥
रत्नैर्दीपैश्च बलिभिर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः।
गोभ्यश्च लवणं देयं तस्मिन्नहनि सर्व्वदा॥
तस्मात्तल्लवणं चन्द्राद्दक्षशापादिनिःसृतम्।
माता स्वसा च दुहिता पूज्याश्च स्वकुलाङ्गनाः॥
रक्तवस्त्रद्वयेनैव सदृशेन नवेन च।
रूपशस्त्वन्तु विधिवत् कर्त्तव्यं तत्र सद्द्विजैः॥
कान्तं रूपं भवेत् स्त्रीणां पूर्णेन्दोः पूजनादिति।
क्रीड़न्त्याकाशगङ्गायामष्टमेवाभवत् मणिः॥ (?)
गजेन्द्राः कुमुदाद्याश्च करैस्तज्जाङ्कवीजलम्।
गृहीत्वा प्रतिमुञ्चन्ति सूत्कारै र्दक्षिणामुखैः॥
सृष्टाः पुष्णोऽम्बुपातैश्च सामीप्यात् सूर्य्यरश्मिभिः।
सम्यक् स्वदेहशान्त्यर्थं दाहस्य शमनाय च॥

---

१ B विकारैः।

महाप्रतापान्नभसः पतमानन्तु तज्जलम्।
वायुना ध्मायमानन्तु स्त्यानत्वमुपगच्छति॥
तत्पुण्यं हिमवत्सानौ पतते च यदा हिमम्।
प्रथमं तत्र सम्पूज्यो हिमवान् शिशिरस्तथा॥
हेमन्तश्च तथा नागो नीलो नीलाब्जसन्निभः।
स्थाननागश्च सम्पूज्यः फलैः पत्रैर्नमेरुजैः॥
वकपुष्पाणि देयानि धूपो गुग्गुलुसम्भवः।
मध्वाज्यतिलसम्मिश्रं पितृभ्यश्च हिमं बहु॥
यस्मिन् देशे हिमं न स्यात् तत्र ब्रूयाद्धिमं हिमम्।
घृताक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च देयं माषौदनं तथा॥
उत्सवश्च तथा कार्य्यो गीतनृत्यसमाकुलः।
विशेषतश्च भोक्तव्यं मनोज्ञं भोजनं शुभम्॥
श्यामा देवी पूजितव्या पुष्पधूपानुलेपनैः।
अन्नैर्भक्ष्यैः फलैर्मूलैः स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः॥
हिमोपरि निविष्टैश्च गुरुप्रावरणाम्बरैः।
पुत्रभृत्याप्तसम्बन्धिसहितैश्च यथासुखम्॥
भोज्यं विशेषवत् कार्य्यं श्रोतव्यं गीतवादितम्।
द्रष्टव्यं पुंश्चलीनृत्यं पूजनीयास्तथा स्त्रियः॥
नवञ्च मद्यं पातव्यं मद्यपैश्च यथाक्रमम्।

इति हिमपूजा।

मत्स्यपुराणे—

यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च।
वशिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते॥
लेखयित्वा यो दद्याद्धेमपद्मसमन्वितम्।
मार्गशीर्ष्यां विधानेन तिलप्रस्थयुतन्तथा॥
तच्च षोड़शसाहस्रं सर्व्वक्रतुफलप्रदम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

मार्गशीर्षे तथा मासे पूर्णे शिशिरदीधितौ।
महाराजनरङ्केन कुसुम्भरञ्जितेन वा॥
आसाद्य कांस्यपात्रस्थं प्रस्थं कृत्वा समाहितः।
लवणस्य तु मुख्यस्य चूर्णितस्य द्विजोत्तमाः॥
प्रस्थो द्वात्रिंशत्पलानि, मुख्यस्य च हविष्यस्य।
दत्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये॥
सौभाग्यरूपलावण्ययुक्तो भवति मानवः।

सुवर्णनाभं मध्यन्यस्तसुवर्णं कौसुम्भवस्त्रेण ब्राह्मणमाच्छाद्य कांस्यपात्रे चूर्णितसैन्धवप्रस्थं निधाय तन्मध्ये सुवर्णं दत्वाऽभ्यर्च्य दद्यादित्यर्थः।

सर्पाणामित्यनुवृत्तौ मत्स्यपुराणे—

कार्य्यः प्रत्यवरोहश्च मार्गशीर्ष्यां न संशयः।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरोयुक्तायां चूर्णितलवणस्य

सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं ब्राह्मणाय चन्द्रोदये प्रतिपादयेत् । अनेन कर्म्मणा रूपसौभाग्यमभिजायते ।

सुवर्णनाभं सुवर्णगर्भम् । प्रस्थः षोड़शपलानि, द्वादश प्रसृतिः सेतिः तच्चतुष्टयं प्रस्थ इति वा ।

वसिष्ठः—

श्रावण्याग्रहायण्योरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकासाह-चर्य्यात् श्रावण्याग्रहायण्योरपि नित्यश्राद्धम् ।

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मजमहा-
सान्धिविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरठक्कुरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे मार्गमासतरङ्गः ।

अथ पौषमासकृत्यम् ।

तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे—

पौषे कनकदानेन परां तुष्टिन्तथैव च ।
पुष्पाणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं स्मृतम् ॥
फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलम् ।

वामनपुराणे—

प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च ।
नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि नित्यशः ॥

अत्र प्रथमेनादिशब्देन ग्रामकर्व्वटयोर्ग्रहणम् । द्वितीयेन शय्याया इति दानसागरः । तन्मते गृहप्रावरणादिकमिति पाठः ।

ग्रहणमुपक्रम्य देवीपुराणे—

पौषे तु नर्म्मदा पुण्या स्नानदानादिकर्म्मणि।

एकभक्तमुपक्रम्य स्कन्दपुराणे—

पौषे मासे तु पुत्रांश्च बहूनाप्नोति धार्म्मिकान्।

श्रीमहाभारते—

पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत्।

सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते॥

पौषमभिप्रेत्य भविष्यपुराणम्—

व्रतान्ते गरुड़ं कृत्वा भानवे विनिवेदयेत्।

गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य भास्करं विबुधोत्तमम्॥

ताम्रपात्रे स्थिते तस्मिन् तत्सर्व्वं विनिवेदयेत्।

तस्मिन् गरुड़े—

महापद्मकयानेन दिव्यगन्धप्रवाहिणा॥

समैकादशसाहस्रं सूर्य्यलोके महीयते।

सम्प्राप्यैवं क्रमाल्लोकं यथेष्टं विन्दते पतिम्॥

अत्र मासव्यापकमेकभक्तं षष्ठ्याम् सप्तम्याञ्चोभयपक्षयोरुपवासः। क्षमासत्यादिनियमाश्च कार्त्तिकोक्ताः संबध्यन्ते।

भविष्ये सुमन्तुरुवाच—

हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि सूर्य्यव्रतमनुत्तमम्।

पौषे मासि तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्॥

जितेन्द्रियः सत्यवादी खातीगोधूमगोरसैः।

पक्षयोः सप्तमीं यत्नादुपवासेन यो नयेत्॥

त्रिसन्ध्यमर्चयेद्भानुं शाण्डिलेयञ्च सुव्रत ।
अधःशायी भवेन्नित्यं सर्व्वभोगविवर्जितः ॥
मासि पूर्णे तु सप्तम्यां घृतादिभिररिन्दम ।
कृत्वा स्नानं महापूजां सूर्य्यमन्त्रेण भारत ॥
नैवेद्यमोदनप्रस्थं क्षीरसिद्धं निवेदयेत् ।
भोजयित्वा द्विजानष्टौ सूर्य्यभक्तान् सुसामगान् ॥
गाञ्च दद्यान्महाराज कपिलां भास्कराय तु ।
य एवं कुरुते पुण्यं सूर्य्यव्रतमनुत्तमम् ॥
तस्य पुण्यफलं वच्मि सर्व्वकामसमन्वितम् ।
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः ॥
अप्सरोगणसङ्कीर्णैर्महाविभवविस्तरैः ।
ससंगीतनृत्यवाद्यैर्गन्धर्व्वगणशोभितैः ॥
दोधूयमानश्चमरैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।
सहस्रकिरणाद्भानोर्धनैश्वर्य्यसमन्वितः ॥
स याति परमं स्थानं यत्रास्ते रविरंशुमान् ।
रोमसंख्या तु या तस्यास्तत्प्रसूतिकुले तथा ॥
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् ॥
ज्ञानयोगं समासाद्य सूर्य्यस्यैवालयं व्रजेत् ।

अत्र नक्तभोजनं सप्तमीद्वयं परित्यज्य मासे प्रथमसप्तम्यां प्रातः संकल्पः । शाण्डिलेयः शाण्डिलीपुत्रोऽग्निरिति यावत् । त्रिःसप्त-

कुलजै रेकविंशतिकुलजैः । मासि संपूर्णे सति सप्तम्यां कपिलाया गो भानवे दानम् ।

भविष्यपुराणे—

पौषे मासि तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् ।
जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः ॥
पक्षयोर्नवमीं यत्नादुपवासेन पालयेत् ।
त्रिकालं पूजयेदार्य्यां गन्धपुष्पोपहारतः ॥
कृत्वाग्निकार्य्यं विधिवद्भूमौ शय्यां प्रकल्पयेत् ।
मासान्ते स्नपनं कुर्य्याद्भगवत्यै घृतादिभिः ॥
कृत्वा ध्यानं महापूजां चण्डिकायै प्रकल्पयेत् ।
नैवेद्यं तण्डुलप्रस्थं क्षीरमिद्धं निवेदयेत् ॥
कुमारीं भोजयित्वाष्टौ विप्रान् भागवतांस्तथा ।
कृत्वा पिष्टमयीं देवीं नाम्ना चार्य्येति पूजयेत् ॥
चतुर्भुजां शूलधरां कुन्दपुष्पैः सगुग्गुलैः ।
स्नानं कृत्वा तिलैर्विप्र तिलानां प्राशनन्तथा ॥
य एवं पूजयेदार्य्यां तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशं विमानवरमास्थितः ॥
दोधूयमानश्चमरैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।
गच्छेद्दुर्गापुरं रम्यं यत्रास्ते चण्डिका स्वयम् ॥
क्रीड़ते देवगन्धर्व्वैर्यावदाभूतसंप्लवम् ।
त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् ॥
पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति भूतले ।

भविष्यपुराणे—

सम्पूजयन् सदा पूज्यं भानुं सर्व्वार्थसिद्धिदम्।
घृताभिषेकं यः कुर्य्यादहोरात्रन्तु भास्करे॥
कुम्भैर्नानाविधैर्दिव्यैः पुष्यमासे समुद्यतः।
गीतनृत्योपहारेण शङ्खवादित्रनिस्वनः॥
कुर्य्याज्जागरणं देवे प्रदीपाद्यैः सुशोभितैः।
वसेत् सूर्य्यपुरे श्रीमान् सूर्य्यतुल्यपराक्रमः॥
ग्रहणे विषुवे चैव पुण्येषु दिवसेषु च।
घृताभिषेकं यः पश्येदासमाप्ते[१]रुपोषितः॥
विधूय सर्व्वपापानि सूर्य्यलोकं स गच्छति।

तथा—

घृताभिषेकं यः कुर्य्यादहोरात्रं शिवस्य च।
सूक्ष्मधारेण भाण्डेन पुष्यमासे द्विजोत्तमः॥
गीतनृत्योपहारेण शङ्खवादित्रनिस्वनैः।
कुर्य्याज्जागरणञ्चापि प्रदीपाद्युपशोभितम्॥
समस्तपापनिर्म्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः।
मुक्तः शिवपुरे श्रीमान् मोदते शिववत् सुखी॥

ब्रह्मपुराणे—

पौषकृष्णाष्टकायान्तु शाकैः श्राद्धं सुशोभनैः।

---

१ A पश्येत् सदाप्तेः।

वायुपुराणे—

पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्रीति भाष्यते[1]॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी।

आद्यापूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा॥

शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः।

अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते॥

एवञ्च ब्रह्मपुराणे आद्यायां शाक-विधानात् वायुपुराणे च तस्यामेवापूप-विधानात् शाखाभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः। कल्पतरुरप्येवम्। समयप्रदीपस्तु-छन्दोग-वाजसनेययोः स्वगृह्यानुसारादपूपः कठानान्तु शाकमिति व्यवस्था। यस्य तु स्वगृह्यादौ विशेषाश्रवणं तस्य तुल्यवद्विकल्प एवेत्याह।

पापैर्मुच्यते इत्यधिकारे यमः॥

नर्म्मदाम्भसि च स्नातः पौषकृष्णाष्टमीन्तथा।

सप्तम्यर्थे द्वितीया।

श्रीमहाभारते—

पौषमासस्य वै शुक्ले यदि युज्येत रोहिणी।

तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत्॥

सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत्।

द्वितीयार्थे रश्मय इति प्रथमा॥

---

[1] D विभाव्यते।

भविष्यपुराणे— महादेव उवाच—

पुष्यमासे यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्तिता ॥
तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥
तस्मात्तस्यां महादेवि पूज्योऽहं विधिवद्बुधैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

तथा—

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां नगजे शुभे ।
नक्षत्रं जायते पुण्यं यल्लोके रौद्रमुच्यते ॥

रौद्रमार्द्रा योगश्चायमतिदुर्लभोऽपि मुनिवचनविषयत्वात्तिथि-
नक्षत्रवृद्धिह्रासक्रमेण काकतालीयो लक्षणीयः ॥

तदा सापि महापुण्या जयन्ती अष्टमी शुभा ।
तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ॥
सर्व्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नशः ।
तस्मान्मत्पूजनं देवि कर्त्तव्यं विधिवन्नरैः ॥

इयमष्टमी शुक्लैव प्रकरणात् ।

तत्रैव विष्णुरुवाच—

पौषे मासि सिते पक्षे अष्टम्यां विधिपूर्व्वकम् ।
पूजयित्वा महादेवं गन्धपुष्पोपचारतः ॥
महापाशुपतान् विप्रान् शैवांश्च विधिवद्द्विजान् ।
भोजयित्वा यथाशक्त्या देवमारोपयेद्रथम् ॥

Size.	Contents.	Per unit of 96 or 100 pages.
Demy octavo ..	Oriental text only	Rs. 0-12-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-0-0
Royal octavo ..	Oriental text only	,, 1-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-4-0
Quarto ..	Oriental text only	,, 2-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

CALCUTTA,
May, 1924.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

MESSRS. LUZAC & CO., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

BUCHHANDLUNG OTTO HARRASSOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

MESSRS. THACKER, SPINK & CO., 3, Esplanade East, Calcutta.

Residents of Europe should order from the local Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India books are supplied by V.-P.P.

LIST OF WORKS ON SMṚTI

PUBLISHED IN

THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 162.

[Discontinued.]

1. BĀLAMBHAṬṬĪ, a Commentary on the Mitākṣarā, by Bālambhaṭṭa. Ed. Govinda Dāsa. 1904—. Vol. I, 2 fascicles; Vol. II, 1 fascicle; @ Re. 0-12-0 each. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 72.

[Completed.]

2. CATURVARGA-CINTĀMAṆI, by Hemādri. Ed. Bharatacandra Śiromaṇi, Yogeśvara Bhaṭṭācārya Smṛti-ratna, Kāmākhyā-nātha Tarka-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1871–1911. 4 vols. Vol. I (Dāna-khaṇḍa), 11 fascicles; Vol. II (Vrata-khaṇḍa), Part I: 13 fascicles, and Part II: 12 fascicles; Vol. III (Pariśeṣa-khaṇḍa), Part I: 18 fascicles, and Part II: 10 fascicles; Vol. IV (Prāyaścitta-khaṇḍa), 10 fascicles. Vol. I: fasc. X sold out, fascs. I–IX @ Re. 0-12-0 each, fasc. XI @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. 13 + 12 @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: Part I, fascs. I–XVIII @ Re. 0-12-0 each, and Part II, fascs. I–VI and VIII–X @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VII @ Rs. 1-8-0; Vol. IV: fascs. I–VI, VIII and IX @ Re. 0-12-0 each, and fascs. VII and X @ Rs. 1-8-0 each. Rs. 57-12-0.

Complete sets of Vol. I and Vol. II, Part I, cannot be supplied. A very few copies of loose fascicles available.

Fascicles not all available.

Work No. 155.

[Completed.]

3. DĀNA-KRIYĀ-KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavi-Kaṅkaṇ-ācārya. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 1902–1903. 2 fascicles. Fasc. I @ Re. 0-12-0 and fasc. II @ Rs. 1-8-0. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 177.

[Completed.]

4. HĀRA-LATĀ, by Aniruddha-bhaṭṭa. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1909. 1 fascicle. Rs. 2-4-0.

Available.

Work No. 147.

[Completed.]

5. KĀLA-SĀRA, by Gadādhara Rāja-guru [being a portion of Gadādhara-paddhati]. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1900–1904. Vol. I, 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 136.

[Completed.]

6. KĀLA-VIVEKA, by Jīmūta-vāhana. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1897–1905. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 237.

[In Progress.]

7. KṚTYA-RATNĀKARA, by Caṇḍeśvara Ṭhakkura. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1921—. 4 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 3-0-0.

All fascicles available.

Work No. 114.

[Completed.]

8. MADANA-PĀRIJĀTA, by Madana-pāla. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna. 1887–1893. 11 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 8-4-0.

All fascicles available.

Work No. 104.

[Completed.]

9. MANU-ṬĪKĀ-SAṀGRAHA, being extracts from the Commentaries of Medhātithi, Govindarāja, Nārāyaṇa, Rāghavānanda, Nandana, and a Kashmirian author. Ed. Julius Jolly. 1885–1889. 3 fascicles. Fascs. I and II @ Re. 0-12-0 each, and fasc. III @ Rs. 1-8-0. Rs. 3-0-0.

All fascicles available.

Work No. 102.

[Completed.]

10. NĀRADA-SMṚTI, with extracts from the Commentaries of Asahāya and others. Ed. Julius Jolly. 1885–1886. 3 fascicles. All sold out except fasc. III, of which there is a limited number of copies for sale @ Re. 0-12-0 each.

Fascicles not all available.

Work No. 4.

[Completed]

11. NĪTI-SĀRA, by Kāmandaka, with a Commentary. Ed. Rāma-nārāyaṇa Vidyā-ratna. 1849–1884. 5 fascicles. All sold out.

No fascicles available.

Work No. 152.

[Vol. I completed.]

12. NITYĀCĀRA-PADDHATI, by Vidyākara Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1901–1903. 1 vol. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 160.

[In Progress.]

13. NITYĀCĀRA-PRADĪPA, by Narasiṁha Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1903—. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 4 fascicles. Vol. I: fascs. I–VII @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VIII @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. I–IV @ Re. 0-12-0 each. Rs. 9-12-0.

All fascicles available.

Work No. 94.

[Completed.]

14. PARĀŚARA-SMṚTI, with Mādhavācārya's Commentary. Ed. M.M. Candra-kānta Tarkālaṅkāra. 3 vols. 1883–1899. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 6 fascicles; Vol. III, 6 fascicles. Vol. I: fascs. I–VII @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VIII @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. I–VI @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: fascs. I–VI @ Re. 0-12-0 each. Rs. 15-12-0.

N.B.—Vols. I and III have no title-page. Complete sets of Vol. I not available; a few loose copies of fascs. II–VIII available.

Fascicles not all available.

Work No. 111.

[Completed.]

15. PARĀŚARA-SMṚTI. Eng. trans. Kṛṣṇa-kamala Bhaṭṭācārya. 1887. 1 fascicle. Re. 1-0-0.

Available.

Work No. 216.

[In Progress.]

16. SMṚTI-PRAKĀŚA, by Vāsudeva Ratha. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1912—. Fasc. I. Re. 0-12-0.

Available.